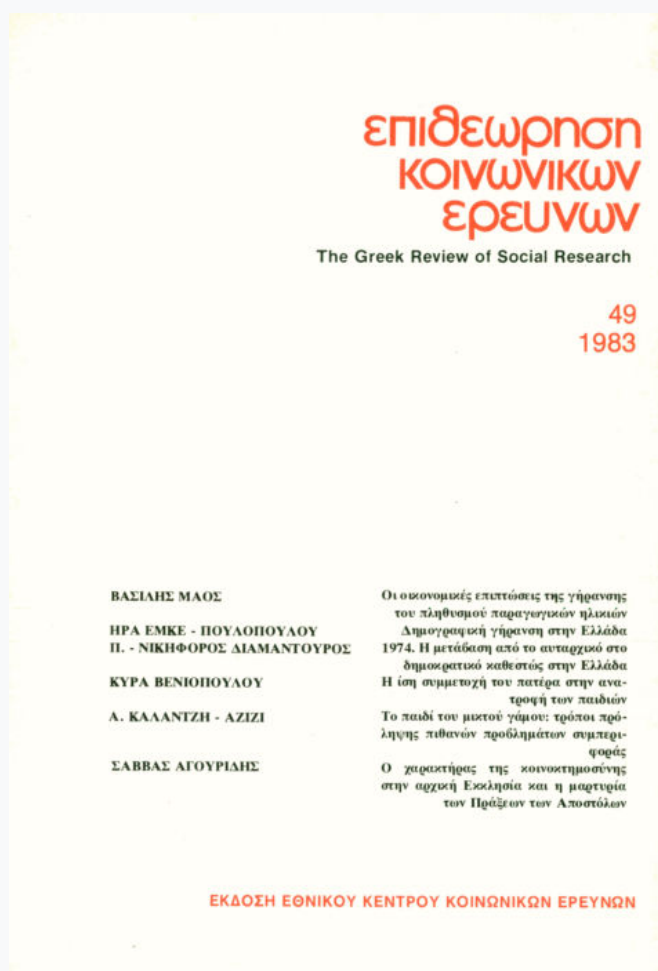

The Greek Review of Social Research

Vol 49 (1983)

49

1974: Η μετάβαση από το αυταρχικό στο δημοκρατικό καθεστώς στην Ελλάδα: Προέλευση και ερμηνεία μέσα από μία νοτιο-ευρωπαϊκή προοπτική

Π.-Νικηφόρος Διαμαντούρος, Μαρίνα Πετρονώτη

doi: [10.12681/grsr.181](https://doi.org/10.12681/grsr.181)

Copyright © 1983, Π.-Νικηφόρος Διαμαντούρος, Μαρίνα Πετρονώτη

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Διαμαντούρος Π.-Ν., & Πετρονώτη Μ. (1983). 1974: Η μετάβαση από το αυταρχικό στο δημοκρατικό καθεστώς στην Ελλάδα: Προέλευση και ερμηνεία μέσα από μία νοτιο-ευρωπαϊκή προοπτική. *The Greek Review of Social Research*, 49, 52–87. <https://doi.org/10.12681/grsr.181>

1974. Η μετάβαση από το αυταρχικό στο δημοκρατικό καθεστώς στην Ελλάδα:

Προέλευση και ερμηνεία μέσα από
μία νοτιο-ευρωπαϊκή προοπτική *

Π. - Νικηφόρος Διαμαντούρος

Η μετάβαση από το αυταρχικό στο δημοκρατικό καθεστώς, στην Πορτογαλία, την Ισπανία και την Ελλάδα στα 1974 και 1975, συνέπεσε και επιτάχυνε το αναπτυσσόμενο ακαδημαϊκό ενδιαφέρον για το χαρακτήρα και την εσωτερική δομή των αυταρχικών καθεστώτων και, ειδικότερα, τη δυναμική της αλλαγής καθεστώτων. Οι εμφανείς και σημαντικές διαφορές στα πρότυπα αλλαγής που ακολούθησε καθένα από τα καθεστάτα, που διέρχονταν κρίση, προσφέρουν πλούσιο υλικό για θεωρητικές και εμπειρικές αναλύσεις. Τί ερμηνεία, λόγου χάρη, μπορεί να δοθεί για τις εντυπωσιακές διαφορές με τις οποίες η Πορτογαλία και η Ισπανία, με τα δύο πιο μακροχρόνια αυταρχικά καθεστάτα που γεννήθηκαν την εποχή του φασισμού, απέκτησαν δημοκρατικό πολίτευμα; Είναι η φανερή σπουδαιότητα των εξωτερικών παραγόντων (δηλαδή η αποικιακή κρίση) στην Πορτογαλία τέτοιας αποφασιστικής σημασίας ώστε από μόνη της να εξηγήσει τις διαφορετικές συνέπειες της κρίσης; Ή μήπως πρέπει, όπως προτείνει ο Philippe

* Σε ισπανική μετάφραση, το άρθρο αυτό δημοσιεύτηκε στο *Julian Santamaria*, Ed., «Transición a la democracia en el sur de Europa y America Latina», (Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas, 1982), pp. 199 - 241. Κυκλοφόρησε στα αγγλικά σε φουλλάδιο.

Schmitter, κάθε ανάλυση που επιχειρεί να εντοπίσει τα αίτια της κρίσης και της αλλαγής του καθεστώτος αυτού να αποδώσει έναν πρωταρχικό ρόλο στη δυναμική των εσωτερικών του αντιφάσεων; Ποιές ήταν οι περιοριστικές συνθήκες κάτω από τις οποίες πραγματοποιήθηκε η αλλαγή σε κάθε καθεστώς και ποιές ήταν οι αισθητές διαφορές στη στρατηγική εδραίωσης που ακολούθησε η διάδοχη ηγεσία στην κάθε περίπτωση; Τέλος, το ακόμη γενικότερο θεωρητικό ερώτημα που θέτει ο Schmitter, στο άρθρο που αναφέραμε παραπάνω, σχετίζεται με το όλο θέμα της δυναμικής της αλλαγής μέσα στα αυταρχικά καθεστώτα. Η ανάλυσή του, πράγματι, επιχειρεί να εισαγάγει τη διάσταση της αλλαγής σ' αυτό που έμμεσα φαίνεται πως θεωρεί ως μία υπερβολικά στατική σύλληψη του αυταρχικού καθεστώτος, την οποία αναλύει ο Linz στην κλασική του μελέτη πάνω στο θέμα.¹

1. Για μια σύντομη παράθεση των εργασιών, κυρίως στα αγγλικά, που αναφέρονται στις μεταβολές των καθεστώτων στην Ισπανία και την Πορτογαλία, δες τα ακόλουθα: ανάμεσα στις περισσότερο συγκριτικές προσεγγίσεις, μερικές από τις οποίες αφορούν τη Νότια Ευρώπη ως σύνολο, του Juan Linz, «Europe's Southern Frontier: Evolving Trends toward what?», *Daedalus* CVIII: 1 (Winter, 1979), σελ. 175 - 209 και του ίδιου, «Spain and Portugal: Critical Choices», στο David S. Landes επιμ. εκδ., *Western Europe: The Trials of Partnership* (Lexington, MASS: D. C. Heath, 1977), σελ. 237 - 296, Giuseppe di Palma, «Italia, Portogallo, Spagna: Ipotesi su tre regime alla prova», *Prospettive Settanta*, III: 1 (January - March, 1977), σελ. 42 - 61, Ferdinand A. Hermen's και Peter - Hugo Köppinger, «Von Diktatur zur Demokratie: Das Beispiel Spaniens und Portugals», *Verfassung und Verfassungswirklichkeit*, 10 (Jahrbuch, 1976), σελ. 13 - 190. Για ένα μικρό άρθρο πάνω στην Πορτογαλία και την Ελλάδα, δες του Gianfranco Pasquino, «L' instaurazione di regimi democratici in Grecia e Portogallo», *Il Mulino*, XXIV (1975), σελ. 217 - 237. Μία μονογραφική, αλλά τελικά ανεπαρκής, αντιμετώπιση της κατάρρευσης του αυταρχικού πολιτεύματος στη Νότια Ευρώπη είναι του Νίκου Πουλιαντζά, *La Crise des dictatures: Portugal, Grèce, Espagne* (Paris: Maspéro, 1975), η οποία έχει μεταφραστεί σε πολλές γλώσσες.

Ανάμεσα στις εργασίες οι οποίες αφορούν κυρίως μία χώρα, δες, για την Ισπανία, του Raymond Carr και Juan P. Fusi, *Spain: Dictatorship to Democracy* (London: Verfassung Allen and Unwin, 1979). John F. Coverdale, *The Political Transformation of Spain after Franco* (New York: Praeger, 1970). Lothar Maier, *Spaniens Weg zur Demokratie* (Meisenheim am Glan: Anton Hain, 1977). Jose Amodia, *Franco's Political Legacy: From Dictatorship to Façade Democracy* (London: Penguin, 1977). Για την Πορτογαλία, δες του Thomas C. Bruneau, «Problems and Prospects in the Creation of a New Regime», *Naval War College Review*, XXIX: 1, (Summer, 1976), σελ. 65 - 82. Gianfranco Pasquino, «L' evoluzione dei regimi autoritari: Il Caso di Portogallo», *Critica Sociale*, (May, 1974), σελ. 249 - 251, και ειδικά του Philippe C. Schmitter, «Liberation by Golpe: Petrospective Thoughts on the Demise of Authoritarian Rule in Portugal», *Armed Forces and Society*, II: 1 (November, 1975), σελ. 5 - 33, καθώς και την αδημοσίευτη εργασία του «Historical Bloc Formation and Regime Consolidation in Post - Authoritarian Portugal» (1976). Για μια εξαιρετική και εκτεταμένη βιβλιογραφία των εργασιών οι οποίες αφορούν την Πορτογαλική Επανά-

Π. - Νικηφόρος Διαμαντούρος

Όπωςδήποτε, η αναφορά στην Ισπανία και την Πορτογαλία, πρότυπα από τα οποία θα επιχειρηθούν γενικεύσεις σχετικά με τα αυταρχικά καθεστώτα, δεν αποτελεί καινοτομία. Αντίθετα, φαίνεται πως μία τέτοια αναφορά είναι, για διάφορους λόγους, πολύ λογική. Η ίδια η μακροζωία αυτών των καθεστώτων επιτρέπει πληρέστερη ανάλυση της διαχρονικής τους εξέλιξης, ώστε να κατανοηθεί καλύτερα το σύνολο των δυνάμεων οι οποίες όχι μόνο τα δημιούργησαν, αλλά και τα διατήρησαν στο πέρασμα του χρόνου, μετασχηματίζοντάς τα κατά την πορεία τους και δίνοντας σ' αυτά τον ιδιαίτερο τους χαρακτήρα. Η εδραίωση και η συνακόλουθη θεσμοποίησή τους διευκολύνουν, με τη σειρά τους, τη μελέτη της εσωτερικής ισορροπίας εκείνων των δυνάμεων που, σύμφωνα με τον Linz, μας επιτρέπουν να μιλήσουμε για «περιορισμένο πλουραλισμό» σαν ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα των αυταρχικών καθεστώτων.

Περαιτέρω, είναι ακριβώς αυτή η ιδιαιτερότητα που προκαλεί, κατά τη γνώμη μου, το ερώτημα κατά πόσο είμαστε πραγματικά σε θέση να προχωρήσουμε σε γενικότερες προτάσεις με βάση την πορτογαλική και την ισπανική εμπειρία. Ειδικότερα, νομίζω ότι ο χρόνος, με τη συγκεκριμένη μορφή της διάρκειας ενός καθεστώτος, μετατρέπεται αναπόφευκτα σε μία μεταβλητή που δύσκολα μπορεί να αγνοηθεί σε μία απόπειρα για συστηματική διερεύνηση των αυταρχικών καθεστώτων. Αν ληφθεί ως μεταβλητή, ο χρόνος γίνεται σημαντικός στο μέτρο που συνδέεται με την επιτυχία ή την αποτυχία οποιουδήποτε καθεστώτος ως προς τη θεσμοποίησή του. Με αυτή την έννοια, πι-

σταση και, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, συγκεντρώνουν την προσοχή στο πρόβλημα της μεταβολής των καθεστώτων, δες τον William Lomax, *Revolution in Portugal: 1974 - 1976. A Bibliography* (Durham, N. H.: The International Conference Group on Modern Portugal, 1978).

Για μία γενικότερη αναζήτηση της δυναμικής της αλλαγής του συστήματος, δες το πρώτο τεύχος του *International Political Science Review* (January, 1980). Το άρθρο του Schmitter που αναφέρεται στο κείμενο είναι το «Liberation by Golpe», *ό.π.* Για μια διεισδυτική ανάλυση της σημασίας των προσδιοριστικών παραγόντων, δες του Otto Kirchheimer, «Confining Conditions and Revolutionary Breakthroughs», *American Political Science Review*, XLIX (1965), σελ. 964 - 974. Τέλος, η περιγραφή του Linz για το αυταρχικό καθεστώς βρίσκεται στο «An Authoritarian Regime: Spain», επιμ. εκδ. E. Allardt και Y. Littunen, *Cleavages, Ideologies and Party Systems* (Helsinki: Westermarck Society, 1964), σελ. 291 - 341. Δες, ακόμη, το πιο πρόσφατο και περισσότερο εγκυκλοπαιδικό άρθρο του «Totalitarian and Authoritarian Regimes», επιμ. εκδ. Fred I. Greenstein και Nelson W. Polsby, *Handbook of Political Science* (Reading, MASS: Addison: Wesley, 1975), τόμ. III, σελ. 175 - 411.

στεύω ότι η χρησιμοποίηση της Ισπανίας και της Πορτογαλίας ως τυπικών παραδειγμάτων αυταρχικών καθεστώτων, μπορεί να δημιουργήσει ορισμένα προβλήματα στο βαθμό που η ίδια η μακροζωία τους, καθώς και το γεγονός ότι είχαν θεσμοποιηθεί από πολλούς, θα μπορούσαν να επισκιασουν κάποια από τα χαρακτηριστικά αυταρχικών καθεστώτων μικρότερης διάρκειας που ενδέχεται να συμβάλουν στη συγκριτική ανάλυση και την καλύτερη κατανόηση του φαινομένου των κρίσεων και των μεταβολών των καθεστώτων.

Μέσα από αυτό το πρίσμα, λοιπόν, είναι που θέλω να στραφώ στο πρόσφατο ελληνικό αυταρχικό καθεστώς και τους παράγοντες οι οποίοι επηρέασαν τη μετάβαση στο δημοκρατικό πολίτευμα της χώρας, το 1974. Η πολύ μικρότερη διάρκεια του καθεστώτος των συνταγματαρχών, καθώς και το γεγονός ότι, σε αντίθεση με τα αντίστοιχα ισπανικά και πορτογαλικά καθεστάτα, το ελληνικό ιδρύθηκε μέσα σ' ένα διεθνές ή, τουλάχιστον, ευρωπαϊκό κλίμα που ελάχιστα αποδεχόταν τις ιδέες του, το καθιστούν χρήσιμο μέσο για σύγκριση και αντιπαραβολή, με τις οποίες θα επιχειρήσουμε να επαληθεύσουμε, να αρνηθούμε ή να τροποποιήσουμε κάποιες από τις δοκιμαστικές θεωρητικές γενικεύσεις, αναφορικά με τα αυταρχικά καθεστάτα, οι οποίες έχουν διατυπωθεί στην πρόσφατη βιβλιογραφία.²

Η υφή, το νόημα και η μακροπρόθεσμη σημασία τής κατά το 1974 μετάβασης από το αυταρχικό στο δημοκρατικό πολίτευμα στην Ελλάδα, έχουν αποτελέσει αντικείμενο πολλών και αλληλοσυγκρουόμενων απόψεων. Ενώ ορισμένοι τη χαιρέτησαν σαν μία «επιστροφή στην

12. Παρά τις πολυάριθμες συζητήσεις στον τύπο, υπάρχουν λίγες επιστημονικές αναλύσεις για την υφή του ελληνικού αυταρχικού καθεστώτος και τη μετάβαση της χώρας στο δημοκρατικό πολίτευμα το 1974. Τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι προσπάθειες για συγκριτική ανάλυση αυξάνονται από το γεγονός ότι μερικές από τις καλύτερες εργασίες υπάρχουν μόνο στα ελληνικά. Για το ίδιο το καθεστώς, δες του Γιώργου Κατηφόρη, *Η νομοθεσία των θαρβάρων* (Αθήνα, 1975). Επίσης, τη θαυμάσια και πολύ εκτεταμένη διδακτορική διατριβή του Νικολάου - Μιχαήλ Αλιβιζάτου, «Les institutions politiques de la Grèce à travers les crises. Constantes et spécificités d' un parcours constitutionnel agité (1922 - 1974)», Doctorat d' Etat en droit, University of Paris II, 1977, σελ. 254 - 95, 570 - 617. (Για τη δημοσιευμένη μορφή της ίδιας εργασίας, δες Νicos C. Alivisatos, *Les institutions politiques de la Grèce à travers les crises, 1922 - 1974*, (Paris: L.G.D.J., 1979). Άλλες εργασίες, αναφερόμενες στο ελληνικό αυταρχικό καθεστώς, περιλαμβάνουν: Richard Clogg και George Yannopoulos, επιμ. εκδ., *Greece under Military Rule* (New York: Basic Books, 1972). [Rodes Roufos], *La vérité sur la Grèce*, (Lausanne: La Cité, 1970), το οποίο έχει επίσης μεταφραστεί στα αγγλικά ως *Inside the Colonels' Greece* (London: Chatto and Windus, 1972), και η άνιση εργασία του Χαρίτω-νος Κοριζή, *Το αυταρχικό καθεστώς 1967 - 1974* (Αθήνα, Γουτεμβέργιος, 1975).

ομαλότητα», άλλοι έχουν αμφισβητήσει τη σπουδαιότητα της αλλαγής, που επέφερε η επάνοδος των στρατιωτικών στους στρατώνες, τονίζοντας τις αναμφισβήτητες συνέχειες οι οποίες συνδέουν το μετά το 1974 δημοκρατικό καθεστώς με τους άμεσους ή πρόσφατους προκατόχους του, που είχαν χάσει το κύρος τους. Ανάμεσα στους υποστηρικτές της θεωρίας της συνέχισης, φαίνεται πως δύο εκδοχές έχουν κερδίσει ευρύτερη αποδοχή. Σύμφωνα με την πρώτη, η μετάβαση υπήρξε περισσότερο φαινομενική παρά ουσιαστική, εφόσον είχε ως αποτέλεσμα να επανέλθει στην εξουσία ο ίδιος πολιτικός αρχηγός και οι ίδιες πολιτικές δυνάμεις που είχαν κυριαρχήσει στην ελληνική πολιτική ζωή κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Μία πιο ριζοσπαστική άποψη θεωρεί ότι το καθεστώς που ακολουθεί μετά το 1974 είναι περιθωριακά μόνο διαφορετικό από το άμεσα προηγούμενο του επειδή, όπως και αυτό, όφειλε την ύπαρξή του σε αποφάσεις που λαμβάνονταν έξω από την Ελλάδα: αποφάσεις οι οποίες φαινομενικά συνιστούν το πιο πρόσφατο μόνο παράδειγμα μιας μακράς σειράς ξένων επεμβάσεων, φανερών ή συγκαλυμμένων, στη σύγχρονη ελληνική πολιτική ζωή.³

Πρέπει να σημειωθεί ότι από τις δύο αυτές εκδοχές, η δεύτερη που είναι η δημοφιλέστερη σε ένα ορισμένο τμήμα της ελληνικής Αριστεράς, είναι σίγουρα η πιο αμφίβολη εξαιτίας των υπεραπλουστευτικών και αποπροσανατολιστικών μεθοδολογικών της επιπτώσεων. Και οι δύο, ωστόσο, πάσχουν από μία κοινή αδυναμία: ότι δεν μπόρεσαν να εκτιμήσουν το γεγονός πως, παράλληλα με την επιστροφή στην εξουσία του Καραμανλή και της ελληνικής Δεξιάς το 1974, η εσωτερική ισορροπία των δυνάμεων του ελληνικού πολιτικού συστήματος επηρεάστηκε βαθύτατα από τις σημαντικές δομικές αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν στην ελληνική κοινωνία τα τελευταία τριάντα χρόνια. Οι πιο εμφανείς από τις πολιτικές εκδηλώσεις αυτών των αλλαγών είναι: η εμφάνιση του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος (ΠΑΣΟΚ) δεύτερου σε μέγεθος κόμματος της χώρας και κύριας αντιπολίτευσης στη Βουλή· η συντριπτική ήττα των πολιτικών δυνάμεων του παραδοσιακού Κέντρου· η εξάλειψη της μοναρχίας ως κεντρικού θέ-

3. Για την άποψη ότι η δημοκρατική παλινόρθωση του 1974 δεν αντιπροσωπεύει τίποτε περισσότερο από μία «απλή αλλαγή φρουράς», δες τη δήλωση που έκανε ο Ανδρέας Παπανδρέου από τη ραδιοφωνική εκπομπή της Deutsche Welle στις 26 Ιουλίου 1974 και η οποία δημοσιεύτηκε στην *Καθημερινή* (22-23 Ιουλίου 1979). Για τη μακρά ιστορία της ξένης επέμβασης στην Ελλάδα, δες τον Theodore A. Couloumbis, John A. Petropoulos και Harry J. Psomiades, *Foreign Intervention in Greek Politics: A Historical Perspective* (New York: Pella, 1976).

ματος της ελληνικής πολιτικής και η εγκαθίδρυση αυτού που κατά κοινή ομολογία αποτελεί απροκάλυπτα το πιο ξεκάθαρο δημοκρατικό καθεστώς στη σύγχρονη ελληνική ιστορία.

Αντί να εκφράζουν την εφήμερη γνώμη ενός ασταθούς εκλογικού σώματος, αυτές οι εξελίξεις συνιστούν μάλλον μαρτυρίες μακροχρόνιων κοινωνικών αλλαγών στην Ελλάδα: αλλαγών οι οποίες έχουν ήδη οδηγήσει στο πρώτο σημαντικό άνοιγμα του ελληνικού πολιτικού συστήματος για περισσότερο από μισό αιώνα και οι οποίες θα επηρεάσουν οπωσδήποτε τη μελλοντική του εξέλιξη. Στο μέτρο που αυτές οι αλλαγές επενεργούν άμεσα στο χαρακτήρα και την ιδιαίτερη δυναμική της μετάβασης στο δημοκρατικό πολίτευμα το 1974, αλλά και επειδή φωτίζουν τη μακροπρόθεσμη κοινωνική και πολιτική κινητοποίηση που επιδρά στην εξέλιξη του ελληνικού πολιτικού συστήματος, πρέπει να εξετασθούν σε μεγαλύτερο βάθος και να τοποθετηθούν στα πλαίσια της πορείας του συστήματος αυτού κατά τα τελευταία πενήντα χρόνια και, ιδιαίτερα, μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο.

Με κίνδυνο υπερβολικής σχηματοποίησης, θα ήθελα να αναφέρω ότι, προκειμένου για τους σκοπούς αυτής της ανάλυσης, τρεις βασικές απόψεις ξεχωρίζουν αναφορικά με το ελληνικό πολιτικό σύστημα της μεταπολεμικής περιόδου: πρώτα, ο Διχασμός του ελληνικού έθνους σε δύο έντονα αντιμαχόμενα στρατόπεδα, το ένα από τα οποία στρεφόταν γύρω από τον Έλληνα μονάρχη και το άλλο γύρω από τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Στα 1915, η σύγκρουση του τελευταίου με το βασιλιά Κωνσταντίνο, πάνω σε ένα ζήτημα που μόνο φαινομενικά ήταν απλά συνταγματικό, έδωσε αφορμή για μία εμπαθή διάσπαση της ελληνικής μέσης τάξης σε βενιζελικούς και αντι-βενιζελικούς, διάσπαση η οποία σύντομα εξαπλώθηκε σε ολόκληρη την κοινωνία και απορρόφησε όλη της την προσοχή και την ενεργητικότητα για το υπόλοιπο της μεσοπολεμικής περιόδου. Οι κοινωνικές βάσεις του Διχασμού είναι εξαιρετικά πολύπλοκες και εξακολουθούν να παραμένουν σχετικά ανεξερεύνητες. Ακόμη, ελάχιστη αμφιβολία υπάρχει πως, σε κάποιο τουλάχιστον βαθμό, η έκταση αυτής της ενδο-αστικής διένεξης συνδεόταν στενά με το πέρασμα της ελληνικής κοινωνίας από ένα προκαπιταλιστικό σε ένα πιο προχωρημένο στάδιο καπιταλισμού. Παρόλο που αυτή η διαδικασία είχε τις αφετηρίες της στα τέλη του 19ου αιώνα, είναι χαρακτηριστικό πως μόνο μετά το 1912 απέκτησε σημαντική και συνεχή ορμή η οποία οδήγησε σε θεμελιώδεις δομικές αλλαγές κατά τη δεκαετία του 1920. Η έντονη, κυριολεκτικά εμπαθής, σύγκρουση ανάμεσα στο βενιζελισμό και τον αντι-βενιζελισμό απεικονίζει, σε ένα μεγάλο βαθμό, τις αποκλίνουσες στρατηγικές για τον τρόπο που θα

Π. - Νικηφόρος Διαμαντούρος

πετύχαιναν αυτό το μετασχηματισμό, αντιπαραθέτοντας τα περισσότερα παραδοσιακά και συντηρητικά στοιχεία της ελληνικής κρατικής αστικής τάξης προς τα πιο φιλελεύθερα εμπορικά και αρχόμενα βιομηχανικά τμήματα της μέσης τάξης. Περισσότερο από οτιδήποτε άλλο, αυτός ο διαχωρισμός επρόκειτο να κυριαρχήσει στη μεσοπολεμική πολιτική ζωή και κοινωνία, υποσκελίζοντας όλες τις άλλες αντιθέσεις.⁴

Το δεύτερο κύριο γνώρισμα του ελληνικού πολιτικού συστήματος κατά το μεσοπόλεμο απορρέει από τη συντριπτική ήττα που υποστήκαν οι ελληνικές ένοπλες δυνάμεις στον ελληνο-τουρκικό πόλεμο του 1919 - 1922, στη διάρκεια μιας μάταιης απόπειρας να υλοποιήσουν την ενός αιώνα ελληνική αλυτρωτική φιλοδοξία για ενοποίηση όλων των ελληνόγλωσσων πληθυσμών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας κάτω από την ελληνική σημαία. Η καταστροφική ήττα του ελληνικού στρατού είχε δύο συνέπειες με ιδιαίτερα σημαντικές προεκτάσεις: πρώτα, κατέληξε σε έναν, κάτω από άθλιες συνθήκες, ξερριζωμό περισσότερου από ενάμισι εκατομμύριου ελληνόγλωσσων κατοίκων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας οι οποίοι, μέσα σε διάστημα λίγων μηνών, έφθασαν στην Ελλάδα στην πλειοψηφία τους άποροι πρόσφυγες. Η παρουσία τους στην Ελλάδα, σε μία εποχή κατά την οποία η ελληνική κοινωνία δοκιμαζόταν από ταχύρρυθμες αλλαγές, άσκησε αναμφίβολη επιρροή στις κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις του μεσοπολέμου. Αναφορικά με τις δεύτερες, η πολιτική υποστήριξη την οποία η συντριπτική πλειονότητα των προσφύγων παρέσχε στο βενιζελικό στρατόπεδο επέδρασε ουσιαστικά στην εσωτερική πολιτική ισορροπία ενισχύοντας τη θέση των φιλελεύθερων, αντιμοναρχικών δυνάμεων. Από οικονομική και κοινωνική άποψη, η αθρόα προσφορά ενός τεράστιου αριθμού ξερριζωμένων και αποστερημένων ατόμων κατάλληλων για απασχόληση, όχι μόνο ωφέλησε την ελληνική οικονομία κατά τη

4. Η πιο πρόσφατη και σαφώς πιο ολοκληρωμένη προσπάθεια για ανάλυση των κοινωνικών θέσεων του «Διχασμού» είναι του George Th. Mavrogordatos, «Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922 - 1936» (Berkeley: University of California Press, 1983). Η καλύτερη μελέτη στα ελληνικά είναι του Γιώργου Βεντήρη, *Η Ελλάδα του 1910 - 1920* (Αθήνα, Ίκαρος, 1970), πρωτοδημοσιευμένη στα 1930. Για την κοινωνική και οικονομική αλλαγή στην Ελλάδα στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα, δες τις εργασίες του Γιώργου Δερτιλή, *Κοινοτικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση, 1880 - 1909* (Αθήνα, Εξάντας, 1977), Κωνσταντίνου Τσοουκαλά, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή: ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα, 1830 - 1922* (Αθήνα, Θεμέλιο, 1977), και Νίκου Μουζέλη, *Ελλάδα: Όψεις υπανάπτυξης* (Αθήνα, Εξάντας, 1978), σελ. 17 - 81.

διάρκεια της κρίσιμης φάσης της βιομηχανικής της «απογείωσης», αλλά επίσης, και μάλλον αναπόφευκτα, συνέβαλε στην ενίσχυση της κοινωνικής και πολιτικής δύναμης της μικρής, αλλά αναπτυσσόμενης, ελληνικής εργατικής τάξης.

Στο ιδεολογικό επίπεδο, η ελληνική καταστροφή του 1922 συμβόλιζε τη λήξη του ελληνικού αλυτρωτισμού και την αμετάκλητη απώλεια της Μεγάλης Ιδέας, της ισχυρής αυτής έκφρασης του σύγχρονου ελληνικού εθνικισμού η οποία για έναν αιώνα μετά την ελληνική απελευθέρωση υποδαύλιζε τις εθνικιστικές φιλοδοξίες και, ταυτόχρονα, λειτουργούσε σαν δραστικό ιδεολογικό όργανο κοινωνικής αποκινητοποίησης και κοινωνικού ελέγχου, κατορθώνοντας να συγκρατήσει τις κοινωνικές συγκρούσεις και να προσδώσει όψη ενότητας στη βαθύτατα διασπασμένη κοινωνία. Η απώλειά της άφησε την Ελλάδα με ένα τεράστιο ιδεολογικό κενό την εποχή ακριβώς κατά την οποία οι νέες κοινωνικές δυνάμεις και οι αυξημένες εντάσεις, που δημιούργησε ο γρήγορος μετασχηματισμός της ελληνικής κοινωνίας, έκαναν ακόμη μεγαλύτερη την ανάγκη για μια ιδεολογική αρχή νομιμοποίησης του καθεστώτος που είχε έντονα διαταραχθεί από την καταστροφή.

Πράγματι, το τρίτο κύριο γνώρισμα του ελληνικού πολιτικού συστήματος κατά την περίοδο του μεσοπολέμου ήταν η αργή αλλά αδιάψευστη αύξηση των κοινωνικών και πολιτικών πιέσεων που εκπορεύονταν από εκείνα τα στρώματα της κοινωνίας, τα οποία, σαν απόρροια της αδύναμης ανάπτυξης του ελληνικού καπιταλισμού και του υψηλού κύρους της Μεγάλης Ιδέας, είχαν ως τότε παραμείνει σε σχετικά εμβρυσώδη κατάσταση και πολιτικά αδρανή. Αυξημένα σε αριθμό εξαιτίας της ταχείας κοινωνικο-οικονομικής αλλαγής και της εισροής των προσφύγων (οι οποίοι, απελευθερωμένοι από τις ιδεολογικά ανασταλτικές επιδράσεις της Μεγάλης Ιδέας, ήταν περισσότερο έτοιμοι να αναμειχθούν στους πολιτικούς αγώνες), αυτά τα στρώματα έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην πολιτική της μεσοπολεμικής Ελλάδας.⁵

5. Για τον Ελληνο-Τουρκικό πόλεμο του 1919 - 1922, η πιο πρόσφατη εργασία στα αγγλικά είναι του Michael Liewellyn Smith, *Ionian Vision: Greece in Asia Minor, 1919-1922*, (London: Allen Lane, 1973). Δες, επίσης, την παλαιά και αμφιλεγόμενη εργασία του Arnold Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey* (London, 1922). Μια άλλη αξιόλογη εργασία στα αγγλικά είναι του Α. Α. Pallis, *Greece's Anatolian Venture and after* (London, 1937). Στα ελληνικά, δες τη μαρξιστική ανάλυση του Νίκου Ψυρούκη, *Η Μικρασιατική Καταστροφή* (Αθήνα, Επικαιρότητα, 1974), και την παραδοσιακότερη αφηγηματική περιγραφή του Σπύρου Β. Μαρκεζίνη, *Η σύγχρονος Ελλάς*, τόμ. 1,

Τα χρόνια που ακολούθησαν την ελληνική ήττα του 1922 στάθηκαν κρίσιμα για την εξέλιξη του ελληνικού πολιτικού συστήματος όχι μόνο εξαιτίας της ταυτόχρονης ύπαρξης των παραπάνω τριών παραγόντων, αλλά και ως αποτέλεσμα της στενής τους αλληλεξάρτησης και της σωρευτικής επίδρασης που ασκούσαν στο αδύναμο φιλελεύθερο καθεστώς, το οποίο, έχοντας πληγεί από την ήττα και τις συνακόλουθες ανατροπές, ήταν, βέβαια, ελάχιστα εξοπλισμένο για την αντιμετώπιση σοβαρών κοινωνικών και πολιτικών εντάσεων και αναταραχών. Σύμφωνα με το πρίσμα αυτής της ανάλυσης, η περίοδος ανάμεσα στο 1922 και την επιβολή της μεταξικής δικτατορίας το 1936 σημαδεύεται, ολόενα και περισσότερο, από δύο γεγονότα: από τη μια μεριά, τις αυξανόμενες απαιτήσεις των εργατικών τάξεων για μεγαλύτερη συμμετοχή στα κοινωνικά αγαθά και τις υπηρεσίες και, από την άλλη, την απόφαση της εύθραυστης και διασπασμένης ελληνικής μέ-

1920 - 1922 (Αθήνα, Πάπυρος, 1973). Μία καλή, αν και σύντομη, ανάλυση των γεγονότων του 1919 - 1922, είναι του L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453* (New York: Holt, Rinehart and Winston, 1958), και, σε μικρότερο βαθμό, του Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας, 1770 - 1923* (Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1982). Πάνω στο προσφυγικό ζήτημα και την επιρροή που άσκησε στην ελληνική κοινωνία, δες του Dimitri Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece* (The Hague: Mouton, 1962), και του Stephen P. Ladas, *The Exchange of Minorities, Bulgaria, Greece and Turkey* (New York: 1932). Γενικότερα, δες του André Andreades, επιμ. εκδ. *Les effets économiques et sociaux de la guerre en Grèce.* (New Haven, 1929), καθώς και την πιο πρόσφατη εργασία του John Campbell και Philip Sherrard, *Modern Greece* (London: Benn, 1968), σελ. 127 - 55.

Για τη Μεγάλη Ιδέα, δες ό.π., σελ. 83 - 126. John A. Petropoulos, *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece, 1833 - 1843* (Princeton University Press, 1968), σελ. 345 - 48. Dakin ό.π., σελ. 82 - 86, και στα ελληνικά, Κ. Θ. Δημαράς, *Της Μεγάλης αυτής Ιδέας* (Αθήνα, 1970).

Για τον ιδεολογικό κλοιό και την ηθική κρίση που προκάλεσε ο θάνατος της Μεγάλης Ιδέας και η συντριβή στη Μικρά Ασία, δες το σπουδαίο φιλολογικό έργο του Γεωργίου Θεοτοκά, *Αργό* (Αθήνα, 1936), καθώς και του Δ. Π. Λιάτσου, *Η Μικρασιατική Καταστροφή στη νεοελληνική λογοτεχνία*, 2η έκδ., (Αθήνα, 1972), και πιο πρόσφατα στα αγγλικά, του Thomas Doulis, *Disaster and Fiction: Modern Greek Fiction and the Impact of the Asia Minor Disaster of 1922* (Berkeley: University of California Press, 1977).

Τέλος, για τις διάφορες απόψεις των πιέσεων που έθεσε η ταχύρρυθμη κοινωνική και οικονομική αλλαγή στο μεσοπολεμικό πολεμικό σύστημα, δες: Άγγελος Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης...* (Αθήνα, Ολκός, 1976). Μουζέλης, ό.π., και Μαυρορδάτος, ό.π. Δες, ακόμη, του Roussos Koundouras, «Law and the Obstruction of Social Change: A Case Study of Laws for the Security of the Apparently Prevailing Social Order in Greece», αδημοσίευτη διατριβή για το M. Phil, Brunel University, 1974, δημοσιευμένη επίσης στα ελληνικά σε μία κάπως διαφορετική μορφή ως *Η ασφάλεια του καθεστώτος...* (Αθήνα, Καστανιώτης, 1978).

σης τάξης να προστατεύσει το ελληνικό φιλελεύθερο κράτος από αυτό που θεωρούσε ως θανάσιμη απειλή για τη συνέχιση της ύπαρξής του. Για να γίνει σαφέστερα κατανοητό αυτό το σημείο, η αντίδραση της ελληνικής μέσης τάξης πρέπει να θεθεί μέσα στα κατάλληλα εθνικά και διεθνή πλαίσια: τη διαταραχή από τις επενέργειες της ήττας και της ταπείνωσης στη Μικρά Ασία· την οδυνηρή διάσπαση γύρω από το θέμα της επιλογής μοναρχικού ή δημοκρατικού καθεστώτος· την αποστέρωση από το ισχυρό ιδεολογικό όργανο νομιμοποίησης που αντιπροσώπευε για πολύ καιρό η Μεγάλη Ιδέα· την εμπλοκή σε ένα ψυχολογικό κλίμα εθνικής απόγνωσης και καταπιεσμένου ηθικού· τον εγκλωβισμό σε μία διεθνή κατάσταση βαθιά σημαδεμένη από τις κοινωνικές και πολιτικές συγκρούσεις του παγκόσμιου πολέμου· τη δέσμευση από το φόβο που προκάλεσε σε όλα τα φιλελεύθερα δυτικά κράτη η νίκη των μπολσεβίκων στη Ρωσία· την αντιμετώπιση, τέλος, μιας σοβαρής οικονομικής κρίσης και τεράστιων εθνικών προβλημάτων. Γι' αυτούς τους λόγους, η ελληνική μέση τάξη αντέδρασε με αμυντικό τρόπο στο αυξανόμενο κύμα της κοινωνικής αναταραχής και τη διογκούμενη δυσάρεσκεια της εργατικής τάξης, παίρνοντας μία σειρά από κατασταλτικά μέτρα που αποσκοπούσαν στη διαφύλαξη αυτού που τα νομικά κείμενα περιγράφουν ως το «υπάρχον κοινωνικό καθεστώς». Το νεοσύστατο ελληνικό κομμουνιστικό κόμμα, το οποίο υποστηριζόταν από το πιο μαχητικό τμήμα της μικρής ελληνικής εργατικής τάξης, έγινε ο κύριος στόχος αυτών των μέτρων παρά την αντικειμενική του αδυναμία να αμφισβητήσει άμεσα την πολιτική εξουσία που ασκούσε η ελληνική μέση τάξη. Η μεταξική δικτατορία αποτελεί την τελική πράξη στη διαδικασία της προοδευτικής συμφιλίωσης ανάμεσα στα δύο χωριστά τμήματα της ελληνικής μέσης τάξης, μία τακτική συσπείρωσης μπροστά σε αυτό που θεωρούσαν κοινό εχθρό, τελικός σκοπός της οποίας ήταν να αρνηθεί στις αγροτικές και αστικές εργατικές τάξεις πληρέστερη συμμετοχή στο πολιτικό σύστημα. Η κλειστή φύση αυτού του συστήματος ενισχύθηκε ακόμα περισσότερο από την παλινόρθωση της μοναρχίας, που είχε καταργηθεί το 1923 εξαιτίας της Μικρασιατικής καταστροφής, και διασφαλίστηκε τελικά από τις ένοπλες δυνάμεις, οι οποίες, μετά το αποτυχημένο βενιζελικό πραξικόπημα του 1935, απομάκρυναν συστηματικά τα φιλελεύθερα (δημοκρατικά, βενιζελικά) στοιχεία και παρουσιάζονταν ως το ύστατο προπύργιο του καθεστώτος.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες και μέσα σε ένα διεθνές περιβάλλον που χαρακτηριζόταν από την κρίση των δημοκρατικών καθεστώτων και την άνοδο του φασισμού, εμφανίζεται το αντι-κομμουνιστικό κρά-

II. - Νικηφόρος Διαμαντούρος

τος στην Ελλάδα. Πράγματι, ο αντικομμουνισμός και η αμυντική νοοτροπία που αντιπροσωπεύει και εκφράζει μπορούν να θεωρηθούν σαν ένα μέσο το οποίο χρησιμοποίησε η ελληνική μέση τάξη για να συμπληρώσει το ιδεολογικό κενό που δημιουργήθηκε από την κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας μετά την ήττα στη Μικρά Ασία. Αλλά, κάπως διαφορετικά, ο αντικομμουνισμός υπήρξε ένα ιδεολογικό όργανο νομιμοποίησης που ενστερνίστηκε ένα αδύναμο, εύθραυστο και ανασφαλές φιλελεύθερο καθεστώς, όταν αντιμετώπισε μία κατάσταση που τη χαρακτήριζαν εδαφικές απώλειες, ψυχολογική αναστολή, έντονη αίσθηση δυσφορίας, ηθική κρίση και απόγνωση και μία ανάγκη σταθεροποίησης εναντίον των πραγματικών ή φαινομενικών, εξωτερικών ή εσωτερικών εχθρών.⁶

Οπωσδήποτε, μόνο μετά τα δραματικά γεγονότα του 1940 και ιδιαίτερα μετά τον εμφύλιο πόλεμο (1946 - 1949), ο αντικομμουνισμός μετατράπηκε από απλό φορέα κρατικής νομιμοποίησης σε κυρίαρχη αρχή μιας επιθετικής στρατηγικής για κοινωνική κινητοποίηση και κοινωνικό έλεγχο, σχεδιασμένης για να προασπίσει την κλειστή υφή του ελληνικού πολιτικού συστήματος, να το ενδυναμώσει και, πάνω από όλα, να εξασφαλίσει τη διαιώνισή του. Αν η άνοδος του αντικομμουνιστικού κράτους στην Ελλάδα πρέπει να ιδωθεί μέσα στα πλαίσια της βαθιάς κρίσης που δημιούργησε ο Διχασμός και η Μικρασιατική καταστροφή, η απάντηση για τη μεταπολεμική του εξάπλωση, εδραίωση και θεσμοποίηση, βρίσκεται στη θανάσιμη απειλή που έθεσε στο παλιό πολιτικό σύστημα και την ηγεσία η άνοδος, κατά την Κατοχή, ενός μαζικού αντιστασιακού κινήματος, το οποίο, ανεξάρτητα από τον συγκεκριμένο προσανατολισμό κάθε οργάνωσης, αντιπροσώπευε, στη συντριπτική του πλειοψηφία, μια αδιάψευστη απόρριψη των θεσμών του πολιτικού συστήματος του μεσοπολέμου που είχαν χάσει το κύρος τους – περαιτέρω φθαρμένων από τη σύνδεσή τους με το αυταρχικό μεταξικό ιντερμέτζο – καθώς και μια αναμφίβολη προτίμηση για ένα

6. Η καλύτερη ως σήμερα ιστορική αναφορά στη μεταπολεμική Ελλάδα, είναι του Γρηγόριου Δαφνί, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων* (Αθήνα, Ίκαρος, 1955). Σε γλώσσες άλλες από την ελληνική, δες του Keith R. Legg, *Politics in Modern Greece* (Stanford: Stanford University Press, 1969), και το μικρό κλασικό έργο του Νίκου Γ. Σβορόνου, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας* (Αθήνα, Θεμέλιο, 1976).

Για το ρόλο των ενόπλων δυνάμεων στη διάρκεια της ίδιας περιόδου, δες το βιβλίο του Θάνου Βερέμη, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική, 1916 - 1936* (Αθήνα, Εξάντας, 1977). Δες, επίσης, του Μουζέλη, *ό.π.*, σελ. 115 - 14.

Για την εμφάνιση του αντικομμουνιστικού κράτους στην Ελλάδα, δες του Κουντουρού, *ό.π.*, καθώς και του Κατηφόρη, *ό.π.*, σελ. 31 - 88.

πιο ανοικτό σύστημα, το τοποίο θα επέτρεπε στα καινούρια μέλη να οργανώνονται αυτόνομα και να συμμετέχουν πλήρως σ' αυτό.

Το νομικό - θεσμικό πλαίσιο, που επρόκειτο να κυριαρχήσει στις σχέσεις κράτους και κοινωνίας στην Ελλάδα μέχρι το 1974 - 1975, οικοδομήθηκε με αργό ρυθμό στη διάρκεια του εμφύλιου πολέμου. Το κρίσιμο αυτό γεγονός φαίνεται καθαρά σε μια σημαντική πρόσφατη μελέτη πάνω στο θέμα, η οποία τονίζει ότι η «σημασία αυτών των μέτρων βρίσκεται όχι τόσο στην εφαρμογή τους κατά τη διάρκεια του εμφύλιου πολέμου, όσο στο ότι, μέσα από μια οξυδερκή νομική διατύπωση, επιβίωσαν σχεδόν ανέπαφα από τις εντάσεις του 1940 και εφαρμόζονταν με ζήλο μέχρι πρόσφατα». Το ιδιαίτερο γνώρισμα αυτού του «παρα-συντάγματος», που λειτουργούσε παράλληλα και με κατάφωρη παραβίαση των βασικών διατάξεων του φιλελεύθερου συντάγματος του 1952, ήταν η διαίρεση των Ελλήνων πολιτών σε δύο αμοιβαία αποκλειόμενες κατηγορίες: τους «εθνικόφρονες», οι οποίοι περιλάμβαναν τους υποστηρικτές του μαχητικά αντικομμουνιστικού, κλειστού πολιτικού συστήματος, και εκείνους των οποίων η προσήλωση στο υπάρχον πολιτικό και κοινωνικό καθεστώς θα μπορούσε να αμφισβητηθεί και είχαν, γι' αυτό, αποκλεισθεί από τα ίσα δικαιώματα συμμετοχής στο σύστημα με διάφορους κατασταλτικούς και αυθαίρετους νόμους και εκτελεστικά διατάγματα.⁷

7. Η δεκαετία του 1940 παραμένει, ως σήμερα, θέμα αντιφατικών ερμηνειών και συναισθηματικής διαμάχης, το μεγαλύτερο μέρος των οποίων ανατύχθηκε, μέχρι πολύ πρόσφατα, έξω από την Ελλάδα. Από τις υπάρχουσες εργασίες, η πιο αυθεντική αναφορά από την πλευρά της Δεξιάς είναι: C. M. Woodhouse, *Apple of Discord: A Survey of Recent Greek Politics in Their International Setting* (London: Hutchinson, 1948), και το πιο πρόσφατο έργο του ίδιου, *The Struggle for Greece, 1941 - 1949*, (London: Hart - Davis Macgibbon, 1976), το οποίο αντιμετωπίζει το αντίρροκο ευμενέστερα από την προηγούμενη εργασία. William Hardy Moneill, *The Greek Dilemma: War and Aftermath* (Philadelphia: J. B. Lippincott, 1947), ευνοϊκότερο προς την Αριστερά. Για μία έξοχη σχολιασμένη βιβλιογραφία των χρόνων 1941 - 1944, δες: Hagen Fleischer, «Greece under Axis Occupation, 1941 - 1944», *Modern Greek Society: A Social Science Newsletter*, V:1 (December, 1977), και VI: I (December, 1978). Η πιο πρόσφατη επιστημονική απόπειρα για μία νέα εξέταση και ερμηνεία ολόκληρης της δεκαετίας του 1940 είναι του John O. Iatrides, επιμ. εκδ., *Greece in the 1940: A Nation in Crisis* (Hanover, N. H.: University Press of New England, 1981). Για τη θεσμοποίηση του αντικομμουνιστικού κράτους στη διάρκεια του εμφύλιου πολέμου, δες: Κατηφόρη *ό.π.*, σελ. 31 - 88, και Alivizatos, *ό.π.*, σελ. 117 - 84, 421 - 95, που παρέχει μία εξαιρετική ανάλυση του συνόλου των νομικών μέσων τα οποία χρησιμοποιήθηκαν για τη διασφάλιση του αντικομμουνιστικού κράτους και την εξασφάλιση της βιωσιμότητάς του. Για την περικοπή στο κείμενο, *ό.π.*, σελ. 427.

Η. - Νικηφόρος Διαμαντούρος

Πράγματι, το ελληνικό μεταπολεμικό σύστημα είχε ανεξίτηλα ση-μαδευτεί από τη διάχυτη προσπάθεια της πολιτικά νικηφόρας, αλλά βαθύτατα τραυματισμένης, ελληνικής Δεξιάς να θεσμοποιήσει το αντι-κομμουνιστικό κράτος στην Ελλάδα και να προστατεύσει, με τον τρόπο αυτό, την αποκλειστική φύση του συστήματος και τη δική της πολιτική ύπεροχή. Η επιτυχία της στρατηγικής της διακυβέρνησης που χρησιμο-ποιήθηκε για την επίτευξη αυτού του σκοπού εξαρτιόταν τελικά από τη στενή συνεργασία τριών θεμελιωδών θεσμών: των ενόπλων δυνά-μεων, του στέμματος και της πολιτικής ηγεσίας της ελληνικής Δεξιάς στη Βουλή.

Εκκαθαρισμένο από φιλελεύθερα, βενιζελικά στοιχεία, ήδη από το 1933 και ιδίως το 1935, το σώμα των Ελλήνων αξιωματικών πέρασε από έναν ακόμη μαζικό «εξαγνισμό» στα 1943 - 1944 και, τέλος, στη διάρ-κεια του εμφύλιου πολέμου. Έτσι, στις αρχές του 1950, τα κύρια γνωρί-σματα των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων ήταν ένας μαχητικός αντι-κομμουνισμός, φλογερός αντι-βενιζελισμός, υποστήριξη του στέμμα-τος και φανερός αντι-κοινοβουλευτισμός. Επιπλέον, στον εμφύλιο πό-λεμο, οι ένοπλες δυνάμεις απέκτησαν μια θεσμοποιημένη αυτονομία σε σχέση με τις πολιτικές αρχές, η οποία εξήρε ακόμη περισσότερο το ρόλο τους ως ύστατου ερείσματος και ρυθμιστή του καθεστώτος και ενός από τους κυριότερους συντελεστές της λειτουργίας του πολιτικού συστήματος. Παρόλο που η αυτονομία τούτη τερματίστηκε νομικά το 1951, ένας εξαιρετικά ευρύς και ιδιαίτερα ελαστικός ορισμός της «εθνικής ασφάλειας» διαφύλαξε μια πλαταία σειρά πολιτικών, κυρίως, ευθυνών στη σφαίρα αρμοδιοτήτων των ενόπλων δυνάμεων.⁸

Έχοντας, παρ' όλες τις αρχικές αντιξοότητες, επιστρέψει στην Ελλάδα χάρη στην ανυποχώρητη αποφασιστικότητα της Βρεταννίας (και ειδικά του Churchill), το στέμμα όφειλε τη δύναμη που εξασκούσε μέσα στα πλαίσια του μεταπολεμικού ελληνικού πολιτικού συστήματος σε δύο βασικούς παράγοντες: πρώτα, στο ότι κατά την πορεία της βαθιάς πόλωσης που η πολιτική διαμάχη και τελικά ο εμφύλιος πόλε-μος επέβαλαν στην ελληνική κοινωνία κατάφερε να εμφανισθεί ως υπέρμαχος στην αντικομμουνιστική υπόθεση και να κερδίσει την εν-εργή υποστήριξη της ελληνικής Δεξιάς· δεύτερο, στο ότι η κεντρική θέση του ως εστίας συσπείρωσης των Ελλήνων αντικομμουνιστών συ-

8. Για την αυτονομία των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων ως προς τις πολιτικές αρχές, δες: Nicos C. Alivisatos, «The Greek Army in the Late Forties: Towards an Institutional Autonomy», *Journal of the Hellenic Diaspora*, V: 3 (Fall, 1978), σελ. 37 - 45.

νέτεινε ώστε, μέσα στην ολοένα αυξανόμενη ένταση της ατμόσφαιρας του Ψυχρού Πολέμου, να γίνει αποδέκτης μαζικής πολιτικής υποστήριξης από τις βρετανικές και, μετά το 1947, αμερικανικές κυβερνήσεις.

Έχοντας ξεπεράσει τη θανάσιμη πρόκληση, που το σχεδόν καθολικό αίτημα των κύριων αντιστασιακών οργανώσεων για δομικές αλλαγές στο ελληνικό πολιτικό σύστημα έθεσε στη συνέχιση της πολιτικής τους κυριαρχίας, τα παραδοσιακά πολιτικά κόμματα αναδύθηκαν μετά την κρίση του εμφύλιου πολέμου σχεδόν ανέπαφα. Στην πραγματικότητα, ο περισσότερο ωφελημένος από την ήττα της Αριστεράς, την κήρυξη του ελληνικού κομμουνιστικού κόμματος εκτός νόμου, την πτώση του σώματος των ψηφοφόρων και, πάνω απ' όλα, την έκτακτη νομοθεσία που έθεσε τις βάσεις για το παρα-σύνταγμα και τη θεσμοποίηση του αντικομμουνιστικού κράτους στην Ελλάδα ήταν, αναμφίβολα, η ελληνική Δεξιά. Ενισχυμένη από την προσχώρηση ενός αριθμού πρώην φιλελεύθερων και βενιζελικών, οι οποίοι κάτω από την πίεση των πραγμάτων, αλλά και εξαιτίας ενός γνήσιου φόβου για την αναβίωση της Αριστεράς, συμφιλώθηκαν με το στέμμα, η Δεξιά κυριάρχησε στη σκηνή της ελληνικής πολιτικής ζωής σε όλη τη δεκαετία του 1950, πρώτα υπό την ηγεσία του στρατάρχη Αλέξανδρου Παπάγου και, μετά το θάνατό του στα 1955, υπό την ηγεσία του Κωνσταντίνου Καραμανλή.

Η αδιάκοπη κυριαρχία της Δεξιάς για δώδεκα χρόνια (1952 - 1963), θα πρέπει να εξεταστεί σε δύο επίπεδα. Καταρχήν στο πολιτικο-θεσμικό επίπεδο, η αποτελεσματική χρήση και συστηματική εφαρμογή του νομικού και νομοφανούς μηχανισμού ο οποίος κληροδοτήθηκε από τον εμφύλιο πόλεμο, η αναμφισβήτητη ορμή που επέφερε τη νίκη του πολέμου, η αναπόφευκτη αδράνεια της αντιπολίτευσης και το έντονα αντικομμουνιστικό κλίμα στη Δύση και στη βορειο-ατλαντική συμμαχία, όπου η Ελλάδα προχώρησε το 1952, επέτρεψαν στην ελληνική Δεξιά να εδραιώσει την πολιτική της δύναμη και να θεσμοποιήσει το αντικομμουνιστικό κράτος στην Ελλάδα. Παρά τις μικρές και εφήμερες νίκες τους εδώ κι εκεί, τα κόμματα του Κέντρου και της Αριστεράς παρέμειναν ουσιαστικά απομονωμένα, διασπασμένα και, από πολιτική άποψη, περιθωριακά για το μεγαλύτερο μέρος της δεκαετίας.⁹

9. Για μία καλή αφηγηματική αναφορά, στα αγγλικά, των γεγονότων μετά τον εμφύλιο πόλεμο, δεξ: Richard Clogg, *A Short History of Modern Greece* (Cambridge: The University Press, 1979), σελ. 166 - 86, καθώς και του Campbell and Sherrard, *ό.π.*, σελ. 247 - 98. Το καλύτερο έργο, στα ελληνικά, είναι μάλλον του Σπύρου Λιναρδάτου, *Από τον εμφύλιο στη χούντα* (Αθήνα, Παπαζήσης, 1977), που δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί. Η

Π. - Νικηφόρος Διαμαντούρος

Στο κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο, όμως, η δεκαετία του 1950 υπήρξε μια περίοδος εκτεταμένων δομικών αλλαγών. Σε αντίθεση με την Ισπανία και την Πορτογαλία, οι οποίες κατά τη διάρκεια της ίδιας περιόδου ακολουθούσαν ακόμη προγράμματα σχετικής απομόνωσης και χαμηλής οικονομικής μεγέθυνσης, η Ελλάδα, έχοντας επιτακτική ανάγκη για εσωτερική αναδόμηση και οικονομική ανάπτυξη μετά από μια δεκαετία καταστροφικής ξένης κατοχής και εμφυλίου πολέμου, επέλεξε ένα πρόγραμμα ολικής ενσωμάτωσης στη διεθνή αγορά και ταχύρρυθμης οικονομικής μεγέθυνσης. Με τη βοήθεια της οικονομικής και πολιτικής σταθερότητας, των χαμηλών μισθών και της σημαντικής μετανάστευσης ανειδίκευτων εργατών, ο ελληνικός καπιταλισμός έκανε εντυπωσιακά βήματα πετυχαίνοντας ένα 6% μέσο όρο μεγέθυνσης στη δεκαετία αυτή. Για τους σκοπούς τούτης της ανάλυσης, ωστόσο, η σπουδαιότερη πλευρά αυτής της εξέλιξης ήταν η έντονα ανομοιογενής της υφή. Η κοινωνική εξάρθρωση και η διάσπαση που συνδέονται με την ταχύρρυθμη μεγέθυνση επιδεινώθηκαν από τις αυξανόμενες ανισότητες, τις οποίες η δυναμική επέκταση ορισμένων τομέων και η στασιμότητα άλλων προκάλεσαν στο βιομηχανικό εργατικό δυναμικό και στα μικροαστικά στρώματα. Η συνακόλουθη κοινωνική και πολιτική δυσφορία εκδηλώθηκε στα τέλη του '50 και αποκρυσταλλώθηκε στις αρχές του '60. Η εκλογική νίκη του κόμματος της Ένωσης Κέντρου στα 1963, και ξανά στα 1964, αποτέλεσε αδιάψευστη μαρτυρία για το ότι το πολιτικά καταπιεστικό, αποκλειστικό κοινοβουλευτικό σύστημα στην Ελλάδα δε θα μπορούσε να επιβιώσει χωρίς ουσιαστικές αλλαγές. Τέτοιες αλλαγές, όμως, θα επηρέαζαν οπωσδήποτε κάποια από τα κύρια καθιερωμένα στελέχη του πολιτικού συστήματος και θα τροποποιούσαν ριζικά τη μεταξύ τους κατανομή της εξουσίας. Το μεγάλο δίλημμα, που αντιμετώπισε το ελληνικό πολιτικό σύστημα σ' αυτή την κρίσιμη στιγμή, έχει συνοψίσει περιεκτικά ο Νίκος Μουζέλης σε μία πρόσφατη οξυδερκή έρευνα: «οποιοδήποτε κοινοβούλιο με το άνοιγμά του προς τις μάζες, έπρεπε να γίνει

σημασία των ΗΠΑ και του NATO για την ελληνική πολιτική, στη διάρκεια της ίδιας περιόδου, αναλύεται από τον Theodore A. Coulombis, *Greek Political Reaction to American and NATO Influences* (New Haven: Yale University Press, 1966), και, επίσης, τον Michael Mark Amen, «American Institutional Penetration into Greek Military and Political Policy-making Structures: June 1947 - October 1949», *Journal of the Hellenic Diaspora*, V: 3 (Fall, 1978), σελ. 89 - 113. Τέλος, μία καλή ανάλυση της πολιτικής ζωής και της κοινωνίας στη μεταπολεμική Ελλάδα περιέχεται στον Jean Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, μετάφρ., Κ. Μερλόπουλος και Γ. Νοταράς (Αθήνα, Μπάυρον, 1965).

η κυρίαρχη δύναμη σε αυτή την τριαρχία – θρόνος, ένοπλες δυνάμεις, κοινοβούλιο, – οπότε ο στρατός θα έχανε την ηγετική του θέση με αναπόφευκτες εσωτερικές επιπτώσεις για κείνους που κατείχαν κάποιο στρατιωτικό αξίωμα: διαφορετικά, ο στρατός έπρεπε να εμποδίσει κάτι τέτοιο με την καθολική κατάργηση του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος». ¹⁰

Σύμφωνα με την παραπάνω ανάλυση, λοιπόν, το πραξικόπημα του 1967 θα πρέπει να θεωρηθεί ως μία προσπάθεια της ελληνικής Δεξιάς, πολιτικά κυρίαρχης μετά τον εμφύλιο πόλεμο, να διασφαλίσει την πολιτική της υπεροχή προλαβαίνοντας τη φιλελευθεροποίηση του ελληνικού πολιτικού συστήματος, η οποία θα επέτρεπε στα πρόσφατα κινητοποιημένα τμήματα της ελληνικής κοινωνίας να παίξουν έναν αυτόνομο ρόλο στις πολιτικές εξελίξεις. Σε ένα άλλο επίπεδο, ωστόσο, το πραξικόπημα αποτέλεσε ένδειξη ριζικής ανακατανομής πολιτικής ισχύος στο εσωτερικό της τριαρχίας – στέμμα, ένοπλες δυνάμεις και κοινοβούλιο – πάνω στην οποία είχε εδραιωθεί η μεταπολεμική επικράτηση της Δεξιάς. Με αυτή την έννοια, το πραξικόπημα συμβολίζει την προσπάθεια των ενόπλων δυνάμεων να επιβάλουν την πλήρη αυτονομία τους απέναντι στους πρώην συμμάχους τους – που τώρα αντιμετώπιζαν ως διεφθαρμένους και ανίκανους να υπερασπισθούν την ακεραιότητα του σχήματος πάνω στο οποίο είχε βασιστεί το μεταπολεμικό πολιτικό σύστημα – προκειμένου να εξασφαλίσουν τη διαίωνηση του αντικομμουνιστικού κράτους στην Ελλάδα. Η ενέργειά τους, λοιπόν, ήταν το τελικό θήμα μιας μακράς διαδικασίας προοδευτικού αυτονομισμού μέσα από την οποία, ήδη στα 1935 και ιδιαίτερα μετά τον εμφύλιο πόλεμο, κατόρθωσαν να προβληθούν ως ο ύστατος

10. Για την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά τη μεταπολεμική περίοδο, δες: Nicolas Vernicos, «L' économie de la Grèce, 1950 - 1970», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή University of Paris VIII. Howard S. Ellis, *Industrial Capital in Greek Development* (Athens Center of Planning and Economic Research, 1964). E. Kartakis, *Le développement industriel de la Grèce* (Lausanne, 1970). Wray O. Candilis, *The Economy of Greece 1944-1966. Efforts for Stability and Development* (New York: Praeger, 1968). Μιχάλης Μάλιος, *Η σύγχρονη φάση ανάπτυξης...* (Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1977).

Για τη σχέση ανάμεσα στην οικονομική ανάπτυξη και την πολιτική ζωή στη διάρκεια της ίδιας περιόδου, δες: Μουζέλης, *ό.π.*, σελ. 115 - 33. Melina Serafetinidis, «The Breakdown of Parliamentary Institutions in Greece», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, London School of Economics. Michael J. Bucuvalas, «The Breakdown of a Political System Experiencing Economic Development: Greece, 1950 - 1967», στο Andrew W. Cordier, επιμ. εκδ., *Columbia Essays in International Affairs*, τόμ. VII, The Dean's Papers, 1971 (New York: Columbia University Press, 1972), σελ. 131 - 48, και Campbell and Sherrard, *ό.π.*, σελ. 299 - 322, για μία καλή ανάλυση.

εγγυητής του αποκλειστικού κράτους στην Ελλάδα. Το πέραςμα, τέλος, στο αυταρχικό καθεστώς σήμαινε πως το «παρα-σύνταγμα» – αυτή η ανεπίσημη πραγματικότητα που ρύθμιζε τη λειτουργία του αντικομμουνιστικού κράτους σε όλη τη διάρκεια του κοινοβουλευτικού καθεστώτος – είχε τελικά γίνει το νόμιμο σύνταγμα και η κυρίαρχη αρχή του νέου καθεστώτος. Σε τελική ανάλυση, η ελληνική προσπάθεια για μια «καθοδηγούμενη δημοκρατία» είχε αποτύχει καθώς το αυταρχικό στοιχείο της στρατηγικής της διακυβέρνησης, επινοημένης κατά τη διάρκεια και μετά τον εμφύλιο πόλεμο, υποκατέστησε σταδιακά και τελικά απορρόφησε το πλουραλιστικό στοιχείο.

Η βασική, και μάλιστα θεμελιώδης, αδυναμία του καθεστώτος των συνταγματαρχών ήταν η αποτυχία του να εδραιωθεί, να θεσμοποιηθεί και να νομιμοποιηθεί. Η διερεύνηση των συνθηκών κάτω από τις οποίες οι προσπάθειες των συνταγματαρχών υπολείπονταν κατά πολύ από το στόχο τους, υποδεικνύει, σε γενικές γραμμές, τις ποιοτικές διαφορές που διαφοροποίησαν την ελληνική από την πορτογαλική και ισπανική εμπειρία του αυταρχικού καθεστώτος. Εγκαθιδρυμένα σε μια εποχή που η νομιμότητα του δημοκρατικού πολιτεύματος βρισκόταν σαφώς σε υποχώρηση, τα ιθνηρικά καθεστώτα μπορούσαν, κατά τα κρίσιμα πρώτα στάδια της εδραίωσης και θεσμοποίησής τους, να βασιστούν στο γενικό κλίμα ψυχολογικής ανασφάλειας και φόβου που δημιούργησε η διεθνής οικονομική κρίση, η διαφανόμενη κατάρρευση των φιλελεύθερων δημοκρατικών καθεστώτων και η εκτεταμένη ανεργία, προκειμένου να προωθήσουν τα σχετικά με την κοινωνική τάξη και πειθαρχία συνθήματά τους. Κατά τον ίδιο τρόπο, το ισχυρό ρεύμα προστατευτισμού και απομονωτισμού που υπέθαλπαν αυτές οι διεθνείς συνθήκες διευκόλυνε περαιτέρω την εδραίωση των αυταρχικών καθεστώτων στην Ισπανία και την Πορτογαλία παρέχοντας ένα προστατευτικό κενό, μέσα στο οποίο μπόρεσαν να αναπτυχθούν με σχετική ελευθερία από διεθνείς οικονομικές ή πολιτικές πιέσεις. Η απόσταση από τα κύρια πεδία μάχης, στην περίοδο 1940 - 1945, επέτρεψε τελικά στον Φράνκο και τον Σαλαζάρ να ακολουθήσουν, λίγο ως πολύ ανεμπόδιστοι, προγράμματα πολιτικής και οικονομικής απομόνωσης και βραδείας οικονομικής μεγέθυνσης σε όλη τη δεκαετία του 1940 και το μεγαλύτερο μέρος της δεκαετίας του 1950, με στόχο την αποφυγή των κοινωνικών εξαρθρώσεων και πολιτικών ταραχών τις οποίες προκαλεί η κοινωνική και πολιτική κινητοποίηση των στρωμάτων που αποκλείονται από πλήρη συμμετοχή στο πολιτικό σύστημα. Έτσι, κάτω από αρκετά ασυνήθιστες, αν όχι μοναδικές, συνθήκες, ο συνδυασμός ενός αρχικά δεκτικού διεθνούς πολιτικού

κλίματος και μιας διεθνούς οικονομικής κατάστασης που ενθάρρυνε τον απομονωτισμό και τον προστατευτισμό, καθώς και η μεταγενέστερη περίοδος διεθνούς αδιαφορίας και εγκατάλειψης, έδωσαν και στα δύο καθεστώτα πολύτιμο χρόνο για να εδραιώσουν τον έλεγχο τους στις αντίστοιχες κοινωνίες, να θεσμοποιηθούν, να κατακτήσουν και να διατηρήσουν σημαντικό βαθμό νομιμότητας ανάμεσα σε στρατηγικούς τομείς της κοινωνίας.¹¹

Αντίθετα, το διεθνές κλίμα που αντιμετώπισε το ελληνικό καθεστώς το 1967, δύσκολα θα μπορούσε να είναι περισσότερο διαφορετικό. Στην Ευρώπη, η οποία, εκτός από τις Ηνωμένες Πολιτείες, ήταν η περιοχή με τη μεγαλύτερη πολιτική, οικονομική και πολιτισμική επιρροή στην Ελλάδα, η ανυποληψία στην οποία είχε περιπέσει το αυταρχικό καθεστώς από τις μέρες των φασιστικών πειραματισμών· η ευρύτατη αποδοχή της νομιμότητας του δημοκρατικού πολιτεύματος και της πλουραλιστικής πολιτικής ζωής· οι πολυάριθμες διεθνείς οργανώσεις που συνέτειναν – με διαφορετικούς θέβαια βαθμούς έντασης – στη διατήρηση και προάσπιση της δημοκρατικής πολιτικής ζωής·

11. Οι συνθήκες, κάτω από τις οποίες εγκαθιδρύθηκαν και εδραιώθηκαν τα αυταρχικά καθεστώτα στην Ισπανία και την Πορτογαλία, δεν έχουν τύχα ξεχωριστής και ειδικής προσοχής. Ο Linz, στο «An Authoritarian Regime: Spain», που ανέφερα παραπάνω, ανατρέχει στο έργο του Carlos M. Rama, *La crisis española del siglo XX* (Mexico: Fondo de Cultura Economica, 1960), ως πηγή που αφορά, κυρίως, τα πρώτα στάδια του καθεστώτος του Φράνκο. Το άρθρο του Linz, «From Falange to Movimiento - Organización: The Spanish Single Party and the Franco Regime, 1936-1968», στο Samuel P. Huntington and Clement H. Moore, επιμ. εκδ. *Authoritarian Politics in Modern Society: The Dynamics of Established One - Party Systems* (New York: Basic Books, 1970), σελ. 128-203, καθώς και του Stanley G. Payne, *Falange: A History of Spanish Fascism* (Stanford University Press, 1961), περιέχουν πληροφορίες για την πρώτη περίοδο του καθεστώτος του Φράνκο. Από τις γενικότερες εργασίες, δεξ του Stanley G. Payne, *History of Spain and Portugal*, 2 τόμοι, (Madison, Wisc.: University of Wisconsin Press, 1973), του ίδιου, *Franco's Spain* (New York: Crowell, 1967), και George Hills, *Franco: The Man and his Nation* (New York: Macmillan, 1968), κανένα από τα οποία δεν είναι ιδιαίτερα χρήσιμο.

Για την Πορτογαλία, δεξ: Herminio Martins, «Portugal», στο S. J. Woolf, επιμ. εκδ., *European Fascism* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1968), σελ. 302 - 336, το οποίο, αν και σύντομο, είναι μάλλον το καλύτερο έργο για το Νέο Κράτος του Salazar. Δεξ, επίσης, του Antonio de Figueiredo, *Portugal Fifty Years of Dictatorship* (New York: Holmes and Meier, 1976), Hugh Kay, *Salazar and Modern Portugal* (London: Eyre and Spottiswood, 1970), και A. H. De Oliveira Marques, «Revolution and Counterrevolution in Portugal - Problems in Portuguese History, 1900-1930», στο *Studien über die Revolution* (Berlin: Akademie - Verlag, 1969), σελ. 403 - 418, καθώς και του ίδιου συγγραφέα, το γενικό έργο *History of Portugal*, 2η έκδ. (New York: Columbia University Press, 1976).

Π. - Νικηφόρος Διαμαντούρος

και ο υψηλός βαθμός ενσωμάτωσης του διεθνούς (ειδικότερα του ευρωπαϊκού) συστήματος – σε σύγκριση, ασφαλώς, με τις συνθήκες που επικρατούσαν στα 1930 – συνδύαστηκαν και δημιούργησαν μια κατάσταση που, πάνω απ' όλα, χαρακτηριζόταν από την απουσία στεγανών μεταξύ των οποίων το νεοσύστατο αυταρχικό καθεστώς θα μπορούσε, με ελάχιστη εξωτερική παρέμβαση και πίεση, να επιχειρήσει σιγά - σιγά να ξεπεράσει τα κρίσιμα προβλήματα της εδραίωσης, θεσμοποίησης και νομιμοποίησης του καθεστώτος.¹²

Με κίνδυνο υπερβολικής σχηματοποίησης, θα έλεγα ότι, στην προσπάθειά τους για την οικοδόμηση και εδραίωση του καθεστώτος, οι Έλληνες συνταγματάρχες παγιδεύτηκαν σε τέσσερα βασικά, αλληλένδετα και στο μεγαλύτερο μέρος τους αλληλοενισχυόμενα διλήμματα που επρόκειτο να τους βασανίσουν σε όλη τη διάρκεια της επταετίας και τα οποία, σε τελική ανάλυση, συνέβαλαν αποφασιστικά στην πτώση τους. Αυτά τα διλήμματα ήταν: το δίλημμα της πολιτικής συνοχής του αντικομμουνιστικού συνασπισμού· το δίλημμα της ιδεολογικής νομιμοποίησης του καθεστώτος· το δίλημμα της οικονομικής ανάπτυξης και, τέλος, το δίλημμα της φιλελευθεροποίησης, το οποίο υποσκέλιζε τα άλλα και προβαλλόταν έντονα σαν μία επιτακτική, αν και με κανένα τρόπο επιθυμητή, εναλλακτική λύση, κάθε φορά που οι αντιφατικές και ενδογενείς στα άλλα διλήμματα δυνάμεις έτειναν να οδηγήσουν σε πολιτικά αδιέξοδα.

12. Τα σχετικά με τις κρίσεις των συστημάτων προβλήματα και τα συνακόλουθα πρότυπα που μπορεί να εμφανιστούν κατά τη διάρκεια τέτοιων κρίσεων, έχουν αποτελέσει αντικείμενο ενός αριθμού μελετών, ειδικά στις Ηνωμένες Πολιτείες. Leonard Binder et al., *Crises and Sequences in Political Development* (Princeton: Princeton University Press, 1971). Dankwart A. Rustow, *A World of Nations* (Washington, D. C.: The Brookings Institution, 1967), ειδικά σελ. 120 - 35, Gabriel A. Almond, Scott C. Flanagan and Robert J. Mundt, επιμ. εκδ., *Crisis, Choice and Change: Historical Studies of Political Development* (Boston: Little Brown, 1973), και, πιο πρόσφατο, του Raymond Grew, επιμ. εκδ., *Crises of Political Development in Europe and the United States* (Princeton: Princeton University Press, 1978), ειδικά σελ. 3 - 40.

Για μία διαφορετική προσέγγιση, δες γενικότερα: Barrington Moore, *The Social Origins of Dictatorship and Democracy* (Boston: Beacon, 1966), και τα ακόλουθα άρθρα: Schmitter, «Historical Bloc Formation and Regime Consolidation in Post - Authoritarian Portugal», που αναφέρεται στη σημείωση 1 παραπάνω, Juan J. Linz, «The Consolidation of Regimes: A Theoretical Problem Approach», ανακοίνωση που παρουσιάστηκε στο VIII Παγκόσμιο Συνέδριο Κοινωνιολογίας, Τορόντο, 19 Αυγούστου 1974, και Giuseppe di Palma, «Left, Right, Left, Right - or Center? On the Legitimation of Parties and Coalitions in Southern Europe», ανακοίνωση που παρουσιάστηκε στο IPSA Roundtable, με θέμα «The Politics of Mediterranean Europe», Αθήνα, Μάιος 28 - Ιούνιος 1978.

Η διάσπαση της εσωτερικής συνοχής του συντηρητικού συνασπισμού, ο οποίος, με μικρά διαλείμματα, είχε επικρατήσει στην Ελλάδα από τις μέρες του εμφύλιου πολέμου, ήταν ένα από τα κύρια προβλήματα που δημιούργησε η μονομερής προσπάθεια των στρατιωτικών να αποκτήσουν πλήρη αυτονομία μέσα στο ελληνικό πολιτικό σύστημα. Αποκομμένοι ξαφνικά από την άσκηση εξουσίας, ο θρόνος και η κοινοβουλευτική Δεξιά αντέδρασαν αποσύροντας την υποστήριξή τους από την αρχή, αποκάλυπτη στη διάρκεια του κακο-σχεδιασμένου και κακο-εκτελεσμένου αντιπραξικοπήματος της 13ης Δεκεμβρίου 1967 και αθόρυβη αλλά συνεχής μετά από αυτό, σήμαινε πως ένα σημαντικό και πολιτικά ισχυρό τμήμα του ελληνικού πολιτικού κατεστημένου αρνιόταν να ενεργήσει ως όργανο νομιμοποίησης του νέου καθεστώτος. Ακόμη σπουδαιότερη, από την άποψη της εσωτερικής συνοχής των ενόπλων δυνάμεων, ήταν η σύγκρουση ανάμεσα στο στέμμα και τους συνταγματάρχες, η οποία κατέληξε σε έναν οξύ διχασμό του σώματος των Ελλήνων αξιωματικών από τους οποίους η συντριπτική πλειοψηφία των αξιωματικών του ναυτικού και ένας μεγάλος αριθμός των αξιωματικών της αεροπορίας τάχθηκαν εναντίον των συναδέλφων τους του στρατού ξηράς. Αν και το πρόβλημα της αντίθεσης του στέμματος έγινε λιγότερο έντονο όταν ο βασιλιάς πήγε στην Ιταλία και εκκαθαρίστηκαν οι βασιλικοί αξιωματικοί που είχαν αναμειχθεί στο αποτυχημένο πραξικόπημα, δεν είχε με κανένα τρόπο εξουδετερωθεί. Πράγματι, η απόπειρα του Παπαδόπουλου να εγκαθιδρύσει δημοκρατία στην Ελλάδα το 1973 ήταν, στην ουσία, σαφής ένδειξη του δυσεπίλυτου προβλήματος της νομιμότητας μέσα στην ελληνική Δεξιά, το οποίο η συνεχιζόμενη αποξένωση του βασιλικού στρατοπέδου εξακολουθούσε να θέτει στο ελληνικό αυταρχικό καθεστώς.¹³

Όσο και αν η αντίθεση του στέμματος και των πιστών του συμμάχων αποτελούσε σοβαρό εμπόδιο στις προσπάθειες του καθεστώτος να εδραιωθεί και να θεσμοποιηθεί, εκείνο που προσέδωσε διάρκεια στη διάσπαση της Δεξιάς και δημιούργησε, έτσι, ένα δομικό ρήγμα, που το καθεστώς δεν μπόρεσε να το ξεπεράσει, ήταν η σχεδόν ομόφωνη άρνηση της κοινοβουλευτικής Δεξιάς να συνεργαστεί με τους στρατιωτικούς και να προσφέρει στο καθεστώς τους την κάλυψη της νομιμό-

13. Στα αγγλικά, η καλύτερη διήγηση των γεγονότων της περιόδου 1967 - 1974 είναι του Richard Clogg, *A Short History of Modern Greece*, σελ. 186 - 99. Στα ελληνικά, η πιο λεπτομερής πηγή είναι του Σόλων Ν. Γρηγοριάδη, *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδος, 1941-1974. Η Δικτατορία*, τόμοι 5 - 7 (Αθήνα, Κακόπουλος, 1975).

τητας που τόσο είχαν ανάγκη.¹⁴ Τρεις παράγοντες φαίνεται ότι πάνω απ' όλα επέδρασαν καθοριστικά σ' αυτή την εξέλιξη η οποία, περισσότερο από οτιδήποτε άλλο, ξεχωρίζει ως η πρωταρχική πολιτική αντίφαση του καθεστώτος και ως το μεγαλύτερο εμπόδιο στη στρατηγική νομιμοποίησης των συνταγματαρχών: η χρησιμοποίηση της χυδαιότερης μορφής βίαιης και φανατικής αντικομμουνιστικής συνθηματολογίας σχεδιασμένης για να αναβιώσει τις βαθειές διχόνοιες του εμφύλιου πολέμου και της μεταπολεμικής εποχής και να αναζωογονήσει τις πιο ακραίες όψεις του αντικομμουνιστικού κράτους, τις οποίες οι φθίνουσες μνήμες, η διαδοχή των γενεών και ο γρήγορος δομικός μετασχηματισμός της ελληνικής κοινωνίας είχαν καταστήσει απεχθείς και αναχρονιστικές για τη μέγιστη πλειοψηφία του ελληνικού πληθυσμού· δεύτερο, η ανεπιφύλακτη απόρριψη της νομιμότητας και του κύρους των ελληνικών κοινοβουλευτικών θεσμών που χαρακτηρίστηκαν ομόφωνα ως «διεφθαρμένοι», «ανεκτικοί» και ευάλωτοι στην κομμουνιστική διεύθυνση και υπονόμηση. Τέλος, οι εμπαιθείς και καυστικές επιθέσεις στην ελληνική κοινοβουλευτική ελίτ, η οποία κατηγορήθηκε για τη δήθεν ακαταλληλότητα και διαφθορά της και θεωρήθηκε υπεύθυνη για τον «εκφυλισμό της ηθικής ακεραιότητας» του ελληνικού λαού.

Η προσπάθεια επιβολής μιας αναγκαστικής επιλογής ανάμεσα στα αυταρχικά και φιλελεύθερα στοιχεία του πολιτικού συστήματος, ανάμεσα στο σύνταγμα και το παρα-σύνταγμα, ήταν ιδιαίτερα απαράδεκτη και προσβλητική για μια πολιτική τάξη, η οποία για περισσότερο από είκοσι χρόνια διοίκησε με επιτυχία ένα πολιτικό σύστημα που συνδύαζε επιδέξια το κοινοβουλευτικό πολίτευμα με το αντικομμουνιστικό κράτος στην Ελλάδα. Ακόμα περισσότερο, στο μέτρο που την απειλούσε με μόνιμη αφάνεια και πρόσβαλλε την ιδεολογική της ταύτιση με τον «περιορισμένο κοινοβουλευτισμό».¹⁵

14. Υπήρχαν δύο κύριες εξαιρέσεις σ' αυτόν τον κανόνα: ο ένας ήταν ο Παναγιώτης Πιπινέλης, ένας παλιός και αφοσιωμένος φίλος της ελληνικής αυλής, ο οποίος είχε υπηρετήσει έναν αριθμό κυβερνήσεων της Δεξιάς ανάμεσα στα 1955 - 1963. Λίγο μετά το πραξικόπημα, ο Πιπινέλης έγινε υπουργός των Εξωτερικών, ένα αξίωμα, το οποίο, με μία φανερή μεταστροφή πίστης, κράτησε μετά την αποτυχία του αντιπραξικοπήματος του βασιλιά τον Δεκέμβριο του 1967. Η δεύτερη, και σπουδαιότερη, εξαίρεση ήταν ο Σπυρίδων Μαρκεζίνης, ο οποίος θα εξετασθεί παρακάτω, αναφορικά με την απόπειρα του καθεστώτος να πετύχει τη νομιμοποίηση διαμέσου της φιλελευθεροποίησης και την εγκαθίδρυση μιας «καθοδηγημένης δημοκρατίας».

15. Τα λεγόμενα των συνταγματαρχών για την ανυποληψία του «παλιού καθεστώτος» μπορούν να βρεθούν στον ελληνικό τύπο κατά την περίοδο του αυταρχικού καθεστώτος

Μέσα από μία ειρωνική τροπή των πραγμάτων, λοιπόν, η προσπάθεια των συνταγματαρχών να αναστήσουν τον μαχητικό αντικομμουνισμό ως εστία συσπείρωσης, γύρω από την οποία θα ενοποιούσαν, για μια ακόμη φορά, τις κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις που αντιδρούσαν στο άνοιγμα του πολιτικού συστήματος, στράφηκε εναντίον τους. Αντί για την επιδιωκόμενη ανανέωση της πόλωσης της κοινωνίας σε «κομμουνιστικά» εναντίον «μη κομμουνιστικών» μετώπων, η απόπειρά τους χρησίμευσε μάλλον σαν καταλύτης, ο οποίος έφερε στο φως τη μακροχρόνια υπολανθάνουσα σύγκρουση που εγυήρξε στην ελληνική Δεξιά μεταξύ των υποστηρικτών ενός εξω-κοινοβουλευτικού, αυταρχικού πολιτεύματος και των οπαδών ενός συνταγματικού τύπου διακυβέρνησης, οσοδήποτε περιορισμένου από παρα-συνταγματικούς διακανονισμούς. Το κυριότερο θύμα αυτής της σύγκρουσης ήταν, αναμφίβολα, η ενότητα της αντικομμουνιστικής Δεξιάς στην Ελλάδα, γεγονός που είχε σαν συνέπεια την απομόνωση των στρατιωτικών και των ακροδεξιών υποστηρικτών τους και το οποίο έθεσε ένα αξεπέραστο εμπόδιο στις προσπάθειές τους να νομιμοποιήσουν το καθεστώς.¹⁶ Η απουσία συμπαγούς υποστήριξης μεταξύ των φυσικών οπαδών τους μετατράπηκε, στη συνέχεια, σε κρίση νομιμότητας και έφερε στο προσκήνιο, πολύ νωρίτερα απ' ό,τι θα γινόταν κάτω από διαφορετικές συνθήκες, την ανάγκη να εξετασθεί η φιλελευθεροποίηση του καθεστώτος σαν εναλλακτικός μηχανισμός για την εξασφάλιση της συμπαράστασης των στρατηγικών στοιχείων της ελληνικής Δεξιάς και της πρόσκτησης, με τον τρόπο αυτό, της νομιμότητάς.

Το γεγονός και μόνο ότι η φιλελευθεροποίηση χρειάστηκε να τεθεί

και, ειδικά, των πρώτων χρόνων. Μία άλλη πηγή αποτελούν οι διάφορες προπαγανδιστικές δημοσιεύσεις που έκαναν διαφορετικές υπηρεσίες του καθεστώτος, όπως, για παράδειγμα, *The Undermining of the Greek Nation by Communism. The Records Reveal the Truth* (Athens: Ministry to the Prime Minister, Press and Information Department, 1968). Η ασύγκριτα πιο αυθεντική πηγή, πάντως, είναι η σειρά που περιέχει τους λόγους και τις δημόσιες δηλώσεις του Παπαδόπουλου, *Το Πιστέω μας*, 7 τόμοι, (Αθήνα, Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών, 1968 - 1972).

Για μία υπεράσπιση της ελληνικής κοινοβουλευτικής ελίτ από ένα επιφανές μέλος της, δες: Γεώργιος Ράλλης, *Η αλήθεια για τους Έλληνες πολιτικούς*, 2η έκδ., (Αθήνα, Ερμείας, 1971).

16. Ίδωμένη υπό το πρίσμα της πορείας του ελληνικού πολιτικού συστήματος, από την άλλη μεριά, η διάσπαση της ενότητας της ελληνικής Δεξιάς ήταν ένα καθοριστικά σημαντικό γεγονός, στο βαθμό που συνέβαλε στον κλονισμό της βαθιάς πόλωσης ανάμεσα στην Αριστερά και τη Δεξιά, η οποία είχε προκύψει από τον εμφύλιο πόλεμο και, κατά την εξέλιξή της, κατέστησε δυνατό τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής Δεξιάς.

Π. - Νικηφόρος Διαμαντούρος

ως κύριο ζήτημα σε ένα τόσο πρόωρο στάδιο υποδεικνύει, για μία ακόμη φορά, τις σημαντικές διαφορές οι οποίες διακρίνουν την ελληνική και την ιβηρική εμπειρία του αυταρχικού πολιτεύματος. Ούτε ο Φράνκο, ούτε, εξάλλου, ο Gomes da Costa, ο Sinel Cordes ή ο Carmona χρειάστηκε να αντιμετωπίσουν μια βαθύτατα διαιρεμένη Δεξιά στις χώρες τους όταν ανέβηκαν στην εξουσία. Αντίθετα, είτε εξαιτίας της κατά τον εμφύλιο πόλεμο πόλωσης στην Ισπανία είτε εξαιτίας της χρεοκοπίας της αβασίλευτης Δημοκρατίας στην Πορτογαλία, και τα δύο καθεστώτα πήραν την εξουσία με σημαντική υποστήριξη από τους φυσικούς τους οπαδούς – υποστήριξη που στην περίπτωση της Ισπανίας είχε ενισχυθεί από τον πόλεμο και τον αντικομμουνισμό, ενώ στην Πορτογαλία από την απέχθεια που αισθανόταν εναντίον της αβασίλευτης Δημοκρατίας το μεγαλύτερο μέρος των στρατιωτικών, η εκκλησία, οι επιχειρηματίες και τραπεζικοί, καθώς και οι γαιοκτήμονες αριστοκράτες. Έχοντας νομιμοποιηθεί με την υποστήριξη αυτών των κρίσιμων ομάδων, τα ιβηρικά καθεστώτα δε βρέθηκαν στην ανάγκη να εξετάσουν εναλλακτικούς μηχανισμούς νομιμοποίησης. Κατά συνέπεια, η φιλελευθεροποίηση δεν αποτέλεσε επιλογή που απαιτούσε διερεύνηση. Πράγματι, ο πόλεμος και η ψυχρή πολεμική ατμόσφαιρα που ακολούθησε καθυστέρησαν τη διερεύνηση μιας τέτοιας εναλλακτικής λύσης μέχρι τα τέλη του 1950 στην Ισπανία και του 1960 στην Πορτογαλία.¹⁷

17. Για την πόλωση που επέφερε η κατάρρευση της Δημοκρατίας και ο εμφύλιος πόλεμος στην Ισπανία έχουν γραφεί πολλά. Από τις καλύτερες μελέτες, είναι του Gerald Brenan, *The Spanish Labyrinth: An Account of the Social and Political Background of the Spanish Civil War* (Cambridge: The University Press, 1960), Edward E. Malefakis, *Agrarian Reform and Peasant Revolution in Spain: The Origins of the Civil War* (New Haven: Yale University Press, 1970), Stanley G. Payne, *The Spanish Revolution: A Study of the Social and Political Tensions that Culminated in the Civil War in Spain* (New York: W. W. Norton, 1970), Richard Robinson, *The Right, the Republic and Revolution: The Origins of Franco's Spain* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1970), Gabriel Jackson, *The Spanish Republic and the Civil War*, αναθεωρημένη έκδ., (New York: Harper and row, 1977), Burnett Bolloten, *The Spanish Revolution: The Left and the Struggle for Power During the Civil War* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1979), και Juan J. Linz, «From Great Hopes to Civil War: The Breakdown of Democracy in Spain», στο Juan J. Linz και Alfred Stepan, επιμ. έκδ., *The Breakdown of Democratic Regimes: Europe* (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1978).

Οι συνθήκες οι οποίες οδήγησαν στην κατάρρευση της δημοκρατίας στην Πορτογαλία έχουν διερευνηθεί λεπτομερειακά στο Douglas L. Wheeler, *Republican Portugal: A Political History, 1910 - 1926* (Madison: University of Wisconsin Press, 1978), και στο σημαντικό άρθρο του Marques, «Revolution and Counterrevolution in Portugal», που παρέθεσα στη σημείωση 2.

Από το ξεκίνημά του, το ιδεολογικό οπλοστάσιο στη διάθεση του ελληνικού καθεστώτος, που είχε ως στόχο τη διασφάλιση της νομιμοποίησής του, περιλάμβανε έκκληση στις μυστικιστικές αξίες του ελληνικού έθνους, προσκλητήριο για επιστροφή στην αυθεντική ελληνοχριστιανική παράδοση (ενδεικτική της βαθύτατα ριζωμένης ξενοφοβίας της Ορθοδοξίας απέναντι στη Δύση) και εκτεταμένη χρήση αντικομμουνιστικών συνθημάτων. Παρόλα αυτά, χωρίς καμιά αμφιβολία, η στρατηγική για την ιδεολογική νομιμοποίηση του καθεστώτος, απέδιδε έναν προεξέχοντα ρόλο στην επάνοδο, οσοδήποτε μακρινή και περρορισμένη, των δημοκρατικών θεσμών και της ελεύθερης αναμέτρησης στην πολιτική ζωή. Ακόμη και οι λόγοι των πιο μαχητικών από τους συνταγματάρχες αναφέρονταν όχι σε μια ολική εγκατάλειψη των δημοκρατικών μεθόδων και στροφή σε κάποιο εναλλακτικό μοντέλο πολιτικής οργάνωσης της ελληνικής κοινωνίας, αλλά σε μια *παλινόρθωση* της δημοκρατίας και στη δημιουργία ενός «υγιούς» και «αναγεννημένου» πολιτικού συστήματος.

Το ύψιστο αυτό ενδιαφέρον για την επανεγκαθίδρυση πολιτικών θεσμών, που θα αποτελούσαν σαφή μαρτυρία των αρχών της δημοκρατικής και ελεύθερης αναμέτρησης στην πολιτική ζωή, είναι, από μόνο του, επαρκής ένδειξη του ριζικά διαφορετικού εσωτερικού και διεθνούς πλαισίου μέσα στο οποίο το ελληνικό αυταρχικό καθεστώς, σε αντίθεση με τα αντίστοιχα ιθνηρικά, αναζήτησε τη νομιμότητά του. Στα 1930, η έντονη κρίση εμπιστοσύνης στους φιλελεύθερους θεσμούς και η παράλληλη ενός εναλλακτικού μοντέλου διακυβέρνησης διευκόλυνε κατά πολύ τις επιλογές του Φράνκο και του Σαλαζάρ και απλούστευσε τις στρατηγικές νομιμοποίησής τους. Τόσο το πορτογαλικό Νέο Κράτος, όσο και το κράτος του Φράνκο, μπορούσαν να μιλήσουν κατά τρόπο θετικό για τις προσπάθειές τους να ανοικοδομήσουν την Πορτογαλία και την Ισπανία χρησιμοποιώντας ένα σχέδιο πολιτικής οργάνωσης των αντίστοιχων κοινωνιών τους, που έμοιαζε και ήταν διαφορετικό από ό,τι είχε ως τότε δοκιμαστεί και απορριφθεί και το οποίο υποσχόταν να εγκαινιάσει μια νέα εποχή ελεύθερη από ταξικές συγκρούσεις, πολιτικές διαμάχες, ακατάπαυτη πολιτική αστάθεια και ένα κλίμα ανησυχίας και δυσπραγίας.¹⁸

18. Για τις διαθέσεις του Φράνκο απέναντι στη δημοκρατία την οποία αντικατέστησε το καθεστώς του, δες τις βιογραφίες του Payne και του Hills που έχουν ήδη αναφερθεί στη σημείωση 2 παραπάνω, καθώς και τη βιογραφία του J. W. D. Trythall, *Franco: A Biography* (London: Hart - Davis, 1970). Για τον Σαλαζάρ, δες του Antonio Ferro,

Π. - Νικηφόρος Διαμαντούρος

Στην Ελλάδα, από την άλλη μεριά, η κρίση των κοινοβουλευτικών θεσμών που προηγήθηκε και που, σε κάποιο βαθμό, συνέβαλε στη δημιουργία μιας ατιμόσφαιρας ενθαρρυντικής για την εγκαθίδρυση του καθεστώτος των συνταγματαρχών, διέφερε ποιοτικά σε δύο τουλάχιστον καίρια σημεία: πρώτα, στο ότι ουσιαστικά αντιπροσώπευε τη χρεοκοπία των θεσμών του αντικομμουνιστικού κράτους και όχι την απόλεια πίστης στη δημοκρατική διαδικασία.¹⁹ Αντίθετα, ήταν η αυξανόμενη πίεση πάνω στο αποκλειστικό πολιτικό σύστημα από μέρους των κοινωνικών δυνάμεων που είχαν εξαιρεθεί από τη συμμετοχή σ' αυτό και που απαιτούσαν τη δημοκρατικοποίηση και έναν αυτόνομο ρόλο μέσα σε ένα περισσότερο φιλελευθεροποιημένο σύστημα, η οποία σε μεγάλο βαθμό, οδήγησε στην κρίση εμπιστοσύνης απέναντι σ' αυτούς τους θεσμούς. Δεύτερο και λιγότερο σημαντικό, στα 1960 επικρατούσε ένα διεθνές κλίμα αναμφίβολης νομιμότητας της πλουραλιστικής δημοκρατίας και μιας εξίσου αναμφισβήτητης απόρριψης των αυταρχικών αρχών διακυβέρνησης. Η Ελλάδα ήταν μέλος ενός μεγάλου αριθμού διεθνών οργανώσεων που διακήρυσσαν την προσήλωσή τους στις δημοκρατικές αρχές και μερικές από αυτές αντέδρασαν πραγματικά βίαια στην επιβολή του αυταρχικού πολιτεύματος στη χώρα. Με λίγα λόγια, η σχεδόν πλήρης αδυναμία να αποδευρευτεί από αυτό που στα 1960 αποτελούσε μια πολύ εχθρική διεθνή κοινότητα, σήμαινε πως, αντίθετα από τα αντίστοιχα ισπανικά και πορτογαλικά αυταρχικά καθεστάτα, το ελληνικό, στις αρχικές του προσπάθειες να νομιμοποιηθεί μέσα στο χώρο του, δεν είχε τη δυνατότητα να επωφεληθεί από κάποιο προστατευτικό κενό – αποτέλεσμα ενός κλίματος διεθνούς απομόνωσης και αδιαφορίας. Έτσι, προέκυψε η ανάγκη να εξεταστεί η φιλελευθεροποίηση ως μία εναλλακτική στρατηγική νομιμοποίησης, παρόλες

Salazar: Portugal and her Leader (London: Faber and Faber, 1939), που έχει το πλεονέκτημα ότι έχει γραφεί από οπαδό του Σαλαζάρ. P. Fryer και P. M. Pinheiro, *Oldest Ally: A Portrait of Salazar's Portugal* (London: D. Dobson, 1961), Christian Rudel, *Salazar* (Paris: Mercure de France, 1969), καθώς και δύο μελέτες από τους Kay και Figueiredo, οι οποίες έχουν ήδη αναφερθεί.

19. Η πολιτική κινητοποίηση στις αρχές της δεκαετίας του '60, που ξεκίνησε με τον «Ανένδοτο Αγώνα» του Γεωργίου Παπανδρέου (να καταρρίψει την τότε κυβέρνηση του Καραμανλή) και αποκορυφώθηκε στη σειρά των συνταγματικών και πολιτικών αντιθέσεων που ανάμειξαν το στέμμα, τις αντιπολιτευόμενες δυνάμεις και τις διαδοχικές κυβερνήσεις των ανακτόρων, έφθειρε την εύθραυστη δομή του δημοκρατικού πολιτεύματος στην Ελλάδα. Οποσδήποτε, πιστεύω πως είναι εξίσου αληθινό ότι η λαϊκή προσήλωση στις δημοκρατικές αξίες παρέμεινε δυνατή σε πείσμα αυτών των ενεργειών οι οποίες, πάντως, αποσκοπούσαν στο άνοιγμα του πολιτικού συστήματος, στο να το καταστήσουν δημοκρατικότερο και όχι στο να το καταργήσουν.

τις παγίδες που συνεπαγόταν αυτός ο τρόπος δράσης για ένα καθεστώς το οποίο δεν είχε ακόμη κατορθώσει να εδραιωθεί και το οποίο εστερείτο της συμπαιγούς συμπάρστασης των φυσικών του υποστηρικτών. Πράγματι, ένα από τα σημαντικά πλεονεκτήματα της φιλελευθεροποίησης ήταν ακριβώς το ότι μπορούσε να συνδεθεί ταυτόχρονα με δύο στόχους: το ευρύτερο κοινό και, σπουδαιότερο, την κοινοβουλευτική Δεξιά. Και κάποια μορφή συνεργασίας με τμήμα του πολιτικού κόσμου της Δεξιάς θα αποτελούσε σημαντικό όφελος για την αναζήτηση νομιμότητας από μέρους του καθεστώτος.

Το θέμα της οικονομικής ανάπτυξης αποτελούσε για το νέο καθεστώς μια σειρά δυσεπίλυτων προβλημάτων μάλλον, παρά ένα δίλημμα. Όπως έχει τονισθεί σε έναν αριθμό μελετών, και πιο πρόσφατα από τον Μουζέλη, από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 και έπειτα η οικονομική μεγέθυνση στην Ελλάδα είχε σαν αποτέλεσμα μία πολύ άνιση οικονομική ανάπτυξη η οποία δημιούργησε οξείες αντιθέσεις τόσο μέσα στον κάθε τομέα όσο και ανάμεσα σε διαφορετικούς τομείς, καταλήγοντας σε μεγάλες ανισότητες μέσα στο βιομηχανικό εργατικό δυναμικό και τα μικροαστικά στρώματα που είχαν εποικίσει τον τριτογενή τομέα. Ελάχιστα μπορεί να αμφισβητηθεί ότι η κοινωνική αναταραχή και η πολιτική κινητοποίηση στις αρχές και τα μέσα της δεκαετίας του '60 συνδεόταν άμεσα με την αυξημένη πληροφόρηση, πολιτικοποίηση, ανησυχία και απογοήτευση που συνεπαγόταν η ταχεία αλλά ανομοιογενής αλλαγή σ' αυτά τα τμήματα του ελληνικού πληθυσμού. Πράγματι, η πίεση από αυτές ακριβώς τις τάξεις ήταν που άρχισε να θέτει αφόρητη ένταση στους θεσμούς του αποκλειστικού πολιτικού συστήματος που οικοδομήθηκε μετά τον εμφύλιο και ήταν αυτή που, σε τελική ανάλυση, έθετε το δίλημμα «καταπίεση ή φιλελευθεροποίηση» και οδήγησε στο πραξικόπημα του 1967.²⁰

Στο μέτρο, πάντως, που δεν ήταν ρεαλιστικά δυνατό για τους συνταγματάρχες να ανατρέψουν το ρεύμα και να αναχαιτίσουν την πορεία

20. Μουζέλης, *ό.π.*, σελ. 268 - 302. Γενικότερα, για τη σχέση ανάμεσα στην οικονομική εξέλιξη, την οικονομική ανάπτυξη και την πολιτική ζωή, δεξ παραπάνω, τη σημείωση 10. Για το αντικείμενο αυτής εδώ της συζήτησης, η «οικονομική μεγέθυνση» αναφέρεται σε μία διαδικασία οικονομικής αλλαγής, η οποία συνεπάγεται μεγάλη επιδεκτικά μετρήσεων και η οποία δεν συμπεριλαμβάνει αναγκαστικά όλη την οικονομία, αλλά, αντίθετα, μπορεί να περιοριστεί αποκλειστικά σε ορισμένους επιλεγμένους τομείς. Σε αντίθεση, η οικονομική ανάπτυξη υποδηλώνει μία πολύ ευρύτερη διαδικασία που συνεπάγεται τη δομική αλλαγή μιας οικονομίας και έχει σαν αποτέλεσμα μία πλατύτερη συμμετοχή στα αγαθά και τις υπηρεσίες, καθώς και τη διαδικασία λήψης αποφάσεων που επηρεάζουν αυτή την οικονομία.

της οικονομικής ανάπτυξης, ώστε να μετριάσουν τη μακροχρόνια κοινωνική κινητοποίηση, το βασικό δίλημμα παρέμενε. Γινόταν μάλιστα ακόμα πιο πειστικό με την απόφαση του καθεστώτος να επιλέξει, για λόγους που έχουν ήδη αναφερθεί, τη φιλελευθεροποίηση ως μέσο νομιμοποίησης. Λίγη αμφιβολία υπάρχει για το ότι η ταύτιση του καθεστώτος με μία πολιτική συνεχούς οικονομικής μεγέθυνσης καθιστούσε ακόμη δυσκολότερες και πιο επισφαλείς τις προοπτικές για μια επιτυχή φιλελευθεροποίηση, τουλάχιστον στο βαθμό που, για όσο καιρό το πρότυπο της ταχύρρυθμης οικονομικής μεγέθυνσης παρέμενε αδιαφιλονίκητο, οι λαϊκές προσδοκίες εξακολουθούσαν να αυξάνονται συνεπιδρόντας τον κίνδυνο για περισσότερη ανησυχία, απογοήτευση, δυσφορία και πιθανή αναταραχή.

Αυτό δεν σημαίνει, βέβαια, πως η εξάλειψη της ταχύρρυθμης οικονομικής μεγέθυνσης ως στόχου αποτελούσε μια ρεαλιστική επιλογή για τους συνταγματάρχες. Δεδομένου του βαθμού ένταξης της Ελλάδας στο μηχανισμό της διεθνούς αγοράς, του βαθμού στον οποίο οι αξίες οι σχετικές με την ταχύρρυθμη οικονομική μεγέθυνση είχαν αφομοιωθεί από τον ελληνικό πληθυσμό και τα οφέλη που απορρέαν από τέτοιες εξελίξεις είχαν γίνει πια τρόπος ζωής, η ανατροπή αυτής της πολιτικής ήταν πολιτικά ανέφικτη. Αν υπήρχε μία εναλλακτική επιλογή πολιτικής για τους συνταγματάρχες, αυτή ήταν μάλλον το γραφειοκρατικό-αυταρχικό μοντέλο που περιγράφει ο Guillermo O' Donnell. Η απόφαση, ωστόσο, να χρησιμοποιηθεί η φιλελευθεροποίηση ως μία στρατηγική νομιμοποίησης απέκλεισε τελικά αυτή την επιλογή. Σκοπός αυτού εδώ του επιχειρήματος είναι περισσότερο να τονίσει τα προβλήματα που δημιούργησε η οικονομική ανάπτυξη και τα επακόλουθά της – η κοινωνική και πολιτική κινητοποίηση – για την επιτυχή εδραίωση και νομιμοποίηση του ελληνικού αυταρχικού καθεστώτος και να συγκρίνει, για μία ακόμη φορά, την ελληνική με τις ιθνηρικές εμπειρίες. Στην περίπτωση των τελευταίων, οι επικρατούσες στα 1930 συνθήκες της εκταταμένης οικονομικής κρίσης και του ανεξέλεγκτου προστατευτισμού, σε συνδυασμό με την απομόνωση που επήλθε από την ουδετερότητα κατά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, επέτρεψαν στην Ισπανία και την Πορτογαλία να εφαρμόσουν, στα 1950, οικονομικά προγράμματα βραδείας μεγέθυνσης τα οποία απέφυγαν τους κινδύνους της ταχείας κοινωνικής και πολιτικής κινητοποίησης. Έτσι, αντίθετα από ό,τι συνέβη στην Ελλάδα, στην Ισπανία και την Πορτογαλία η θεσμοποίηση και νομιμοποίηση του καθεστώτος πραγματοποιήθηκαν χωρίς

τους κινδύνους που συνεπάγεται η ταυτόχρονη ταχύρρυθμη οικονομική μεγέθυνση.²¹

Η φιλελευθεροποίηση, που εξαγγέλθηκε σε ένα τόσο πρόωρο στάδιο της ύπαρξης του καθεστώτος, δημιούργησε στους συνταγματάρχες διπλό πρόβλημα: πώς να την εφαρμόσουν με τρόπο τέτοιο, ώστε να εξασφαλίσουν την προσχώρηση εκείνων των τμημάτων του πληθυσμού τα οποία θα συνεισφέραν στη νομιμοποίηση του καθεστώτος και, ταυτόχρονα, πώς να τη συγκρατήσουν για να μη διακινδυνεύσει η εδραίωση του καθεστώτος και να μην υπονομευθούν οι μακροπρόθεσμες προοπτικές του. Αυτό το πρόβλημα, μαζί με το δίλημμα που περιείχε, πιστεύω ότι απεικονίζεται παραστατικά στα δύο συντάγματα του καθεστώτος και στο διαφορετικό σκεπτικό με το οποίο, το καθένα από αυτά, παρουσιάστηκε στο λαό.

Προετοιμασμένο από μία επιτροπή νομικών και όχι από μία συντακτική συνέλευση· παρουσιασμένο στους ψηφοφόρους μέσα σε μία έξαλλη προπαγανδιστική εκστρατεία σχεδιασμένη να εξασφαλίσει την έγκρισή τους και επωφελούμενη από την επίσημη απαγόρευση αντιπολιτευόμενης εκστρατείας· ψηφισμένο υπό μορφή δημοψηφίσματος και σε κατάσταση πολιορκίας και συνεχιζόμενου στρατιωτικού νόμου, το σύνταγμα του 1968 απέβλεπε σε τρεις βασικούς στόχους: το πλατύτερο κοινό, την κοινοβουλευτική Δεξιά και το στέμμα. Στο πρώτο, το νέο σύνταγμα πρόσφερε τον γνώριμο εξωτερικό διάκοσμο της συνταγματικής διακυβέρνησης, κοινοβουλευτική εξουσία και διατάξεις για πολιτικές ελευθερίες και δικαιώματα. Η ουσία της προσπάθειας να εξασφαλιστεί η υποστήριξη της δεύτερης ομάδας βρισκόταν στην επαναθέπιση κοινοβουλευτικών μεθόδων που ήταν απόλυτα οικείες στην ελληνική Δεξιά. Επρόκειτο, στην πραγματικότητα, για μία απόπειρα εξευμενισμού εκείνων οι οποίοι ήθελαν να εξευμενισθούν και προσφοράς σε αυτούς της ευκαιρίας να συνεχίσουν να κά-

21. Για την ισπανική οικονομική ανάπτυξη, δες, πρώτα απ' όλα, τον Jaime Vicens Vives, *An Economic History of Spain* (Princeton: Princeton University Press, 1969) που, αν και ανομοιογενής στην ποιότητα, αποτελεί σίγουρα την καλύτερη γενική αναφορά στα αγγλικά. Δες, επίσης, *The Economic Development of Spain: Report of a Mission of the International Bank for Reconstruction and Development* (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1963), και την πιο πρόσφατη εργασία του Charles W. Anderson, *The Political Economy of Modern Spain* (Madison: University of Wisconsin Press, 1970). Για την Πορτογαλία, δες τον V. Xavier Pintado, *Structure and Growth of the Portuguese Economy* (Geneva: European Free Trade Association, 1964), και τη γενική ανάλυση του Marques η οποία αναφέρεται παραπάνω.

Π. - Νικηφόρος Διαμαντούρος

νουν ό,τι έκαναν για πολύ καιρό μετά τον εμφύλιο πόλεμο, αν και κάτω από την αυστηρότερη επιτήρηση των ενόπλων δυνάμεων. Διατηρώντας ανέπαφες τις αποκαλούμενες θεμελιακές διατάξεις του συντάγματος του 1952, οι συνταγματάρχες έλπιζαν να πετύχουν την προσχώρηση του στέμματος και των πιστών του συμμάχων μέσα και έξω από τη Βουλή. Με αυτή την ελπίδα, μάλιστα, ήταν που επέτρεψαν τη διατήρηση των μοναρχικών διαστάσεων του συντάγματος στο πρώτο σχέδιο της νομικής επιτροπής που υποβλήθηκε στις 23 Δεκεμβρίου 1967, δέκα μόλις μέρες μετά το αποτυχημένο αντιπραξικόπημα του βασιλιά Κωνσταντίνου.²²

Όπωςδήποτε, ο φιλελεύθερος διάκοσμος του νέου κειμένου, το οποίο αποτελούσε αναπόσπαστο μέρος της στρατηγικής νομιμοποίησης του καθεστώτος, αντισταθμιζόταν από περισσότερο αυταρχικά στοιχεία που αποσκοπούσαν να εξασφαλίσουν στο στρατό τον έλεγχο της πολιτικής εξουσίας και να επισπεύσουν, έτσι, την εδραίωση του καθεστώτος. Τα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν για να καταστήσουν ουσιαστικό αυτό τον έλεγχο ήταν δύο: η απόλυτη, αν και καλυμμένη και επιδέξια αποκρυμμένη σε ένα πλέγμα νομικών διατυπώσεων ακίνδυνης, φαινομενικά, υφής, ανεξαρτητοποίηση των ενόπλων δυνάμεων από την πολιτική κυβέρνηση που, σε τελική ανάλυση, καθίστατο ανίκανη να παρέμβει στις εσωτερικές υποθέσεις των ενόπλων δυνάμεων, συμπεριλαμβανομένης της προαγωγής των αξιωματικών των ύψιστων βαθμίδων· και δεύτερο, ένας εξαιρετικά διευρυμένος ορισμός της «εθνικής ασφάλειας» ο οποίος διευκόλυνε τους στρατιωτικούς να επικαλούνται το νόμο όποτε έκριναν ότι «το υπάρχον πολιτικόν σύστημα και το κρατούν κοινωνικόν καθεστώς» απειλούντο από εσωτερικούς ή εξωτερικούς κινδύνους.²³

Με τη διπλή αυτή διατύπωση, η λειτουργική και διοικητική αυτονομία των ενόπλων δυνάμεων έναντι των πολιτικών αρχών αποτέλεσε τον δομικό μηχανισμό με τον οποίο οι κρατικές υποθέσεις μπορούσαν βολικά, αν και χωρίς ρεαλισμό, να χωριστούν σε δύο σφαίρες κυριό-

22. Για μία εκτεταμένη και εξαιρετική ανάλυση του συντάγματος του 1968, δες τον Alivizatos, *Les institutions politiques de la Grèce à travers les crises*, σελ. 254 - 64, 570 - 617 passim. Δες, επίσης, του Phaëdon Vegleris, «La constitution de la terreure», *Les temps modernes*, 269 bis (1969), 103 κ.ε., και του Catiforis, «L'organisation institutionnelle... en Grèce», στο ίδιο τεύχος του *Les temps modernes*, σελ. 153 κ.ε.

23. Για λεπτομέρειες αναφορικά με τους θεσμικούς διακανονισμούς, οι οποίοι σχεδιάστηκαν για να εξασφαλίσουν τη μόνιμη στρατιωτική υπεροχή μέσα στο κράτος, δες τον Alivizatos, *Les institutions politiques*, σελ. 270 - 79, και του Κατηφόρη, *Η νομοθεσία των βαρβάρων*, σελ. 109 - 39.

τητας: η μία περιλάμβανε τα «ζωτικά» συμφέροντα του έθνους και είχε, γι' αυτό, ανατεθεί αποκλειστικά στις ένοπλες δυνάμεις· η δεύτερη αφορούσε τα «καθημερινά» ζητήματα που μπορούσαν με ασφάλεια να ανατεθούν στην πολιτική κυβέρνηση. Από την άλλη μεριά, ο εξαιρετικά διευρυμένος ορισμός της εθνικής ασφάλειας παρείχε τη δυναμική με την οποία όλο το σύστημα μπορούσε να τεθεί σε λειτουργία επιτρέποντας στις ένοπλες δυνάμεις, ως φύλακες του έθνους, να εισβάλλουν σε περιοχές που, επίσημα, ήταν έξω από τη δική τους σφαίρα αρμοδιοτήτων, στην περίπτωση κατά την οποία αντιλαμβάνονταν κάποια απειλή στο «υπάρχον πολιτικόν σύστημα και το κρατούν κοινωνικόν καθεστώς». Το τελικό αποτέλεσμα αυτού του διακανονισμού θα ήταν να παραχωρηθεί στους στρατιωτικούς ένας κυρίαρχος ρόλος στην πολιτική οργάνωση της κοινωνίας των πολιτών και να διασφαλισθεί η θεσμοποίηση του ελληνικού ανταρτικού καθεστώτος.²⁴

Σαν τελική πράξη εξασφάλισης από κινδύνους εγγενείς στην υπερβολικά πρόωρη επάνοδο στην «ομαλότητα», ακόμα και σε μία που θα ήταν βαθύτατα, αν και συγκαλυμμένα, «ελεγχόμενη» εκ των έδνων, οι συνταγματάρχες, στις 15 Νοεμβρίου 1968, έθεσαν το νέο σύνταγμα σε ισχύ, αλλά ανέβαλλαν την «εφαρμογή» του για κάποια απροσδιόριστη χρονικά στιγμή στο μέλλον. Η υπό προσωρινή αναστολή «λειτουργία» ήταν μία οξυδερκής πράξη, που είχε σκοπό την εξαγορά χρόνου κατά τη διάρκεια του οποίου θα διασυνδέονταν με τα βασιλικά και τα κοινοβουλευτικά στρατόπεδα και θα αναζητούσαν συμμάχους, η προσχώρηση των οποίων θα βοηθούσε να τεθεί το σύστημα σε λειτουργία, ενέργεια που θα επαύξανε αποφασιστικά τις πιθανότητες του καθεστώτος για εδραίωση και νομιμοποίηση.

Στα πέντε επόμενα χρόνια, οι συνταγματάρχες επιχείρησαν επανειλημμένα να υπερνικήσουν τις δυσκολίες που επέφερε η συνεχιζόμενη άρνηση του στέμματος και των προσωπικοτήτων, κύριου και δευτερευουσών, της κοινοβουλευτικής Δεξιάς να συμφιλιωθούν με το καθεστώς. Απογοητευμένος από την ακαρπία των μακρών συζητήσεών του με έναν αριθμό πολιτικών οι οποίοι ερωτοτροπούσαν μεν με την ιδέα της συμμαχίας με το καθεστώς, αλλά δεν πέρασαν ποτέ το κρίσιμο κατώφλι· βλέποντας να πολλαπλασιάζονται οι ενδείξεις της διάσπασης των ενόπλων δυνάμεων και να αυξάνεται η αντίδραση της κοινωνίας και ιδιαίτερα των φοιτητών· αντιμετώπος, τέλος, με ένα αποτυχημένο πραξικόπημα που οργανώθηκε από το παραδοσιακά βασιλικό ναυτικό τον

24. Alivizatos, *Les institutions politiques*, σελ. 278 - 79.

Μάιο του 1973, ο Γεώργιος Παπαδόπουλος, ήδη από το 1967 ο «ισχυρός ανήρ» του καθεστώτος, έκανε μία νέα απόπειρα για νομιμοποίηση, τη φορά αυτή με τη μορφή ενός περισσότερο αυταρχικού συντάγματος το οποίο καθόριζε την «προεδρευομένη κοινοβουλευτική δημοκρατία». Δύο ήταν τα κυρίαρχα γνωρίσματα του καινούργιου συντάγματος: πρώτο, η προσπάθεια να αντλήσει νομιμότητα από την αποκήρυξη της μοναρχίας, πηγής για πολύ καιρό έντονων και διασπαστικών διενέξεων στην ελληνική πολιτική ζωή και, σχετικότερο με το θέμα μας, όχι πλέον ικανού πολιτικού κεφαλαίου για το καθεστώς μετά την ανάμειξή της στο ναυτικό πραξικόπημα. Δεύτερο, η συγκέντρωση στα χέρια του προέδρου της νέας δημοκρατίας εξουσιών τόσο εκτεταμένων, ώστε να γίνει η προεδρία ο κεντρικός άξονας του νέου συστήματος. Τη θέση αυτή την κατέλαβε ο ίδιος ο Παπαδόπουλος με δημοψήφισμα το οποίο απέκλεισε τον υποψήφιο της αντιπολίτευσης.

Επιζητώντας νέα νομιμότητα και αποδεσμευμένο, πλέον, από την ανάγκη να κάνει παραχωρήσεις στη μοναρχία, το σύνταγμα του 1973 κατέστησε φανερό, και στη συνέχεια εξήρε, το διαχωρισμό των κρατικών υποθέσεων σε «εθνικές» και «κοινές», διαχωρισμό ο οποίος, οσοδήποτε συγκαλυμμένα, υπήρχε ήδη στο προηγούμενο σύνταγμα. Στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, εκλεγμένο με καθολική ψήφο για επτά χρόνια, χορηγήθηκαν νομοθετικές και εκτελεστικές αρμοδιότητες για θέματα εθνικής άμυνας και εθνικής ασφάλειας, δημόσιας τάξης και εξωτερικών υποθέσεων, για τις οποίες διόρισε υπουργούς υπόλογους μόνο σ' αυτόν και όχι στο κοινοβούλιο. Σαν ανώτατη κεφαλή των ενόπλων δυνάμεων, τις οποίες διοικούσε από το νεοσύστατο αξίωμα του «Αρχηγού των Ενόπλων Δυνάμεων», εξουσίαζε, περαιτέρω, μία τόσο μεγάλη σειρά όπλων, άμεσων και έμμεσων, ώστε να γίνει πραγματικός «υπερ-Πρόεδρος», μπροστά στον οποίο οι εκλεγμένοι αντιπρόσωποι της χώρας και η κυβέρνησή τους ήταν ουσιαστικά ανίσχυροι. Στην ουσία, ο ρόλος των τελευταίων είχε περιοριστεί σ' εκείνον των εκτελεστικών οργάνων που εκπληρούσαν αποφάσεις οι οποίες λαμβάνονταν αλλού.²⁵

Όπως, όμως, τόσο δραματικά έμελλε να δείξουν τα γεγονότα τον Νοέμβριο του 1973, η τελική αδυναμία αυτού του σχηματισμού ήταν πως, πάνω από όλα, βασιζόταν σε μία υπερβολικά εύθραυστη ισορροπία για να διατηρηθεί μόνιμα, ανάμεσα στην εξαιρετικά διευρυμένη προε-

25. Για μία συζήτηση του συντάγματος του 1973 και των αποκάλυπτα αυταρχικών στοιχείων του, δεξ του Alivizatos, *Les institutions politiques*, σελ. 264 - 70, και ειδικά, σελ. 279 - 87.

δρία – θεσμό ο οποίος, στη νέα του μορφή, ήταν ολότελα καινούριος και αδοκίματος στην Ελλάδα – και τις ένοπλες δυνάμεις και πως, για τη συνέχιση της ομαλής του λειτουργίας, εξαρτιόταν από την απόλυτη συνεργασία των δύο παραπάνω θεσμών. Η ανάκληση της υποστήριξης των ενόπλων δυνάμεων μπορούσε εύκολα να αντρέψει όλο το οικοδόμημα.

Ως απτή μαρτυρία πως το σκεπτικό της «υπό προσωρινή αναστολή λειτουργίας» εγκαταλείπονταν τελείως και πως η χώρα επέστρεφε σταθερά προς την «ομαλοποίηση», η κατάσταση πολιορκίας άρθηκε σε όλη την Ελλάδα, μία ευρεία αμνηστία απελευθέρωσε τους περισσότερους πολιτικούς κρατούμενους, οι συνταγματικές εγγυήσεις της πολιτικής ελευθερίας μπήκαν επίσημα σε εφαρμογή και οι βουλευτικές εκλογές αναγγέλθηκαν το αργότερο για τα τέλη του 1974. Αυτή την περίοδο, η αναζήτηση νομιμότητας προωθήθηκε ιδιαίτερα από την απόφαση του Σπυρίδωνος Μαρκεζίνη – αρχηγού του μικρού Κόμματος των Προοδευτικών αλλά επιφανούς και αμφιλεγόμενης προσωπικότητας μέσα στην ελληνική Δεξιά και σαφώς αναγνωρισμένου μέλους της ελληνικής πολιτικής ελίτ, με δυνατούς, παρότι πολυτάραχους, δεσμούς με την ελληνική μοναρχία – να αναλάβει την ευθύνη να σχηματίσει κυβέρνηση και να οδηγήσει τη χώρα σε εκλογές μέσα στα χρονικά περιθώρια που είχε ορίσει ο Παπαδόπουλος. Το πείραμα του Μαρκεζίνη, που άρχισε στις 8 Οκτωβρίου 1973, όταν η κυβέρνησή του, χωρίς στρατιωτικούς και με λιγότερο από ένα τρίτο κατάλοιπα από το προηγούμενο υπουργικό συμβούλιο, ανέλαβε την εξουσία, αποτέλεσε τη σοβαρότερη προσπάθεια που έγινε ως τότε από το ελληνικό αυταρχικό καθεστώς για να κατακτήσει τη νομιμότητα διαμέσου της φιλελευθεροποίησης και να θεσμοποιηθεί. Αν ο Μαρκεζίνης είχε πετύχει το σκοπό του να παραδώσει την εξουσία σε άτομα της πολιτικής ελίτ, έστω και κάτω από τους περιορισμούς που έθετε η απλουστευμένη «δημοκρατία» του Παπαδόπουλου, είναι λογικό να υποθέσουμε πως το καθεστώς θα είχε ξεπεράσει ένα κρίσιμο εμπόδιο αναζήτησή του μιας ευρύτερης βάσης υποστήριξης και θα είχε κερδίσει ένα ελάχιστο όριο αποδοχής η οποία, σε τελική ανάλυση, ήταν το *sine qua non* της βιωσιμότητάς του με σχήμα άλλο από την ανοιχτή καταπίεση.²⁶

Στο τέλος, η φοιτητική εξέγερση στο Πολυτεχνείο, καθώς επήλθε

26. Για μία εξιστόρηση των γεγονότων που οδήγησαν στη σύγκρουση του Πολυτεχνείου, δες τον Γρηγοριάδη, *ό.π.*, τόμ. 7, σελ. 9 - 170, και στα αγγλικά: Clogg, *ό.π.*, σελ. 194 - 99. Ιδιαίτερα αποκαλυπτική και πολύτιμη γι' αυτή την περίοδο είναι η διήγηση του ίδιου του Μαρκεζίνη, *Αναμνήσεις 1972 - 1974* (Αθήνα, 1979), σελ. 213 - 507.

στην πιο ευαίσθητη χρονική στιγμή του επιχειρούμενου αυτο-μετασχηματισμού σε μία λιγότερο καταπιεστική και προσωποποιημένη τάξη πραγμάτων, διατάραξε το καθεστώς συθέμελα, το εξανάγκασε να καταφύγει στη βία περισσότερο από ποτέ άλλοτε και υποβοήθησε το εσωτερικό πραξικόπημα το οποίο επέβαλε την κυριαρχία των σκληρών και της στρατιωτικής αστυνομίας πάνω στους μετριοπαθείς της ελληνικής χούντας. Διασπασμένη, αποπροσανατολισμένη, ανίκανη να χαράξει μία νέα πορεία και βασισμένη αποκλειστικά και εξακολουθητικά στην καταπίεση, η νέα και σκληρότερη μορφή του καθεστώτος των συνταγματαρχών παρέμεινε για επτά ακόμη μήνες προτού η μεγάλη εξωτερική κρίση, που δημιούργησε ο παραλογισμός τους στην Κύπρο, την ανατρέψει οριστικά, εξασφαλίζοντας την επιστροφή της παλαιάς ελληνικής πολιτικής ελίτ κάτω από οδυνηρά τραυματικές συνθήκες.²⁷

Ενώ δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία πως η κυπριακή πανωλεθρία υπήρξε, αναντίρρητα, η άμεση αιτία της κατάρρευσης του καθεστώτος, πιστεύω πως είναι εξίσου αληθινό ότι το καθεστώς αυτό είχε αθεράπευτα τραυματιστεί από τα γεγονότα του Πολυτεχνείου τον Νοέμβριο του 1973. Φθάνοντας στο τέλος ενός αυξανόμενου αριθμού ενεργειών απροκάλυπτης ανυπακοής στο καθεστώς σε όλη τη διάρκεια του 1973, ενέργειες οι οποίες περιλάμβαναν τη διογκούμενη φοιτητική αναταραχή στα πανεπιστήμια τους πρώτους μήνες της χρονιάς· μία έντονα διατυπωμένη δήλωση του Καραμανλή από το Παρίσι τον Απρίλιο, που προειδοποιούσε για «μέγιστους κινδύνους» στην Ελλάδα στην περίπτωση που το στρατιωτικό καθεστώς παρέμενε στην εξουσία· και, πάνω απ' όλα, την αποτυχία της εξέγερσης του ναυτικού στα τέλη Μαΐου, η οποία στάθηκε η αφορμή για την κατάρρευση της μοναρχίας και τη διακήρυξη ενός συντάγματος αβασίλευτης δημοκρατίας, η σύγκρουση του Νοεμβρίου δεν αποτέλεσε απλά μία μεμονωμένη, έστω και πολύ σοβαρή, πρόκληση στο καθεστώς· αντίθετα, ήταν η τελευταία μιας σειράς ενεργειών οι οποίες έτειναν να θέσουν το καθεστώς σε κατάσταση άμυνας καθώς ενίσχυαν, ταυτόχρονα, τους αντιπάλους του.

Στην πραγματικότητα, θα έλεγα ότι τα γεγονότα του Πολυτεχνείου συμβολίζουν τη χρονική εκείνη στιγμή κατά την οποία η καθυστερημένη απόπειρα του καθεστώτος να ανακτήσει τον χαμένο καιρό εγκαταλείποντας οριστικά το σκεπτικό της «προσωρινής αναστολής της λειτουργίας του συντάγματος» για μία νέα κατάσταση, που θα εξασφά-

27. Για την περίοδο ανάμεσα στην εξέγερση του Πολυτεχνείου και την κατάρρευση του καθεστώτος, τον Ιούλιο του 1974, δες τον Γρηγοριάδη, *ό.π.*, τόμ. 7, σελ. 171 - 361, και το Μαρκεζίνη, *ό.π.*, σελ. 507 - 626, και του Clogg, *ό.π.*

λιζε τη θεσμοποίηση και τη νομιμοποίηση μέσα από τη φιλελευθεροποίηση, ήρθε αντιμέτωπη με ισχυρές πολιτικές δυνάμεις εκπηγάζουσες από τη μακρόχρονη κοινωνική κινητοποίηση και οι οποίες, αναχαιτισμένες μετά το 1967, δεν είχαν πάψει να αναπτύσσονται, να βρίσκονται σε αναταραχή και να αντιπροσωπεύουν μία πιθανή πηγή αποσταθεροποίησης από την οποία το καθεστώς προσπάθησε να διαφυλαχθεί. Ανίκανο να ανεχθεί τη συνδυασμένη πίεση της φιλελευθεροποίησης με την ταυτόχρονη πολιτική κινητοποίηση, το καθεστώς διασπάστηκε, επιχείρησε να προσφύγει στην απατηλή σιγουριά της καταπίεσης και, τελικά, κατέρρευσε λίγους μήνες αργότερα, κατά τη διάρκεια της κυπριακής κρίσης που το ίδιο είχε προκαλέσει. Πράγματι, είναι ένα κεντρικό επιχείρημα αυτής της ανάλυσης πως η κατάρρευση του ελληνικού αυταρχικού καθεστώτος εμπεριέχει, ακριβώς στο κέντρο της, την αδυναμία να υπερνικήσει τις θεμελιώδεις δυσκολίες που δημιούργησε η ανάγκη να συμβιβάσει τη φιλελευθεροποίηση με την κοινωνική και πολιτική κινητοποίηση, προτού εξασφαλίσει τη θεσμοποίηση και νομιμοποίησή του. Δεδομένου ότι το διεθνές κλίμα ήταν καθοριστικά εχθρικό ως προς τον αυταρχικό τύπο διακυβέρνησης και ότι προϋπήρχε σημαντική κοινωνική και πολιτική κινητοποίηση στη χώρα, το ελληνικό καθεστώς, σε αντίθεση με τα αντίστοιχα ιθνηρικά, δεν ήταν σε θέση να επωφεληθεί από τις συνθήκες που ευνοούσαν τη νομιμοποίηση και θεσμοποίησή του χωρίς φιλελευθεροποίηση· αντί γι' αυτό, εξαναγκάστηκε να προχωρήσει στην τελευταία σαν μέσο με το ποίο θα αποκτούσε τις δύο πρώτες, και δεν αποφεύχθηκε η σύγκρουση ανάμεσα στο καθεστώς και στην κοινωνία των πολιτών, που τελικά επέφερε την πτώση του.

Θα έλεγα, ακόμη, ότι ο χρόνος, με την έννοια της μακροζωίας ενός καθεστώτος, έχει επίσης βαρύνουσα σημασία για την κατανόηση των διαφορετικών τροχιών που ακολούθησαν τα τρία αυταρχικά καθεστώτα, καθώς πλησίαζαν το στάδιο της «διάλυσης». Στην ελληνική περίπτωση, η ύπαρξη ενός υψηλού βαθμού κοινωνικής και πολιτικής κινητοποίησης, η οποία είχε επιτευχθεί ήδη προτού ανέλθει το καθεστώς στην εξουσία, έκανε ακόμη δυσχερέστερη, παρότι επιτακτική, τη θεσμοποίηση και τη νομιμοποίηση και ανάγκασε τους συνταγματάρχες να επιλέξουν τη φιλελευθεροποίηση πριν περάσει αρκετός καιρός, οπότε μία τέτοια ενέργεια δε θα ήταν επισφαλής. Στην περίπτωση της Ισπανίας, η οποία υιοθέτησε μία πολιτική ταχύρρυθμης οικονομικής μεγέθυνσης μόνο στα τέλη του '50, η κοινωνική και πολιτική κινητοποίηση δεν συντελέστηκε παρά τριάντα σχεδόν χρόνια μετά την ανάρρηση του καθεστώτος· εδώ, υπήρξε αρκετός χρόνος για τη θεσμο-

ποίηση του καθεστώτος προτού αυτό χρειαστεί να αντιμετωπίσει τις εντάσεις που επιφέρει η κοινωνική και πολιτική κινητοποίηση. Στην Πορτογαλία, τέλος, όπου η κοινωνική και πολιτική κινητοποίηση είχε, στην ουσία, συγκρατηθεί σχεδόν μέχρι τέλους, το καθεστώς δεν αντιμετώπισε κανένα πρόβλημα στην ισχύ του από την κοινωνία των πολιτών.

Φθάνοντας, λοιπόν, στην εκτίμηση των παραγόντων που επιφέρουν την τελική πτώση των αυταρχικών καθεστώτων, διαπιστώνουμε ότι οι διαφορετικές εμπειρίες της μετάβασης των τριών καθεστώτων μπορούν να υποδείξουν μία μερική τροποποίηση της δοκιμαστικής θεωρητικής γενίκευσης που προτείνει ο Phillipe Schmitter στο άρθρο του «Απελευθέρωση διαμέσου πραξικοπήματος». Αντί για την αναζήτηση «των πηγών της αντίφασης, των αναγκαίων αν όχι επαρκών για την ανατροπή του αυταρχικού πολιτεύματος μέσα στο ίδιο το καθεστώς, μέσα στον κρατικό μηχανισμό, όχι έξω από αυτό, στις σχέσεις του με την κοινωνία των πολιτών», μία τέτοια τροποποίηση θα μπορούσε να εισαγάγει κοινωνική και πολιτική κινητοποίηση ως μία μεταβλητή της διαδικασίας και να προτείνει ότι η ανάλυση του Schmitter είναι χρήσιμη σε περιπτώσεις όπως η Πορτογαλία, όπου η κοινωνική και πολιτική κινητοποίηση ήταν ελάχιστη, αλλά ότι, όπου έχει συντελεστεί τέτοια κινητοποίηση, η ανατροπή ενός αυταρχικού καθεστώτος αποτελεί, σε μεγάλο βαθμό, συνάρτηση των σχέσεών του με την κοινωνία των πολιτών (Ισπανία και Ελλάδα). Και για να διασαφισθεί λίγο περισσότερο αυτό το σημείο, όπου η κοινωνική και πολιτική κινητοποίηση προηγείται χρονολογικά της εγκαθίδρυσης του καθεστώτος και λειτουργεί σαν εμπόδιο στη θεσμοποίησή του, η ανατροπή του καθεστώτος τείνει να γίνει το αποτέλεσμα μιας κρίσης προερχόμενης από τις σχέσεις του με την κοινωνία των πολιτών (Ελλάδα). Αντίστροφα, όπου αυτή η κινητοποίηση συντελεστεί μετά τη θεσμοποίηση του καθεστώτος, τότε η ανατροπή του, που πάλι οφείλεται στην αδυναμία να συγκρατήσει τις δυνάμεις μέσα στην κοινωνία των πολιτών, μπορεί ευκολότερα να λάβει τη μορφή όχι της κατάρρευσης, αλλά της αυτο-διάλυσης και του αυτο-μετασηματισμού (Ισπανία).²⁸

Τέλος, ο χρόνος επίσης επηρεάζει την εικόνα, λειτουργώντας ως

28. Για την περικοπή από τον Schmitter, δες τη σελ. 20 από το «Liberation by Golpe», που αναφέρεται στη σημείωση 1 παραπάνω, έργο το οποίο περιέχει επίσης μελέτες που ασχολούνται με τις αλλαγές του καθεστώτος στην Ισπανία και την Πορτογαλία. Για την Ελλάδα, η καλύτερη μέχρι τώρα εργασία είναι του Σταύρου Π. Ψυχάρη, *Τα παρασκήνια της αλλαγής*, 3η αναθεωρημένη έκδοση (Αθήνα, 1975). Στα αγγλικά, δες τον Clogg, *ό.π.*, σελ. 200 - 25.

δευτερεύουσα μεταβλητή που αυξάνει την πιθανότητα να επιδράσει η καθολική και πολιτική κινητοποίηση πάνω στη θεσμοποίηση του καθεστώτος. Όπου αυτή η κινητοποίηση προηγείται της θεσμοποίησης, η ανάγκη να επιτευχθεί η τελευταία γίνεται επιτακτική και μπορεί να επιβάλλει εναλλακτικές και περισσότερο επισφαλείς στρατηγικές, προορισμένες να την πραγματοποιήσουν, αλλά επίσης ικανές να την υπονομεύσουν. Όπου επικρατούν αντίθετες συνθήκες, ο χρόνος φαίνεται να επενεργεί σαν μία δύναμη που με το πέρασμά της ενισχύει τη θεσμοποίηση και εξοπλίζει καλύτερα το καθεστώς για την αντιμετώπιση των εντάσεων τις οποίες θα δημιουργήσει η κινητοποίηση.

Θα ήθελα, συμπερασματικά, να αναφερθώ σε ένα θέμα που προκύπτει από τον κεντρικό ρόλο που αποδόθηκε στη θεσμοποίηση του καθεστώτος σ' αυτό το άρθρο. Αν, σύμφωνα με τον Linz και τους περισσότερους παρατηρητές, ένα κύριο χαρακτηριστικό που διακρίνει ένα αυταρχικό καθεστώς από μία απλή δικτατορία είναι ακριβώς η παρουσία ή η απουσία της θεσμοποίησης κατά την άσκηση της εξουσίας, η αποτυχία των συνταγματαρχών να θεσμοποιηθούν θέτει το ερώτημα αν μπορούν καταρχήν να θεωρηθούν ως ένα αυταρχικό καθεστώς. Η απάντησή μου θα ήταν πως το καθεστώς των συνταγματαρχών, εξαιτίας του ίδιου του ενδιαφέροντός του για συνταγματικές διατυπώσεις οι οποίες επιδίωκαν να διχοτομήσουν τις κρατικές υποθέσεις σε «εθνικές» και «κοινές», έτσι ώστε να διασφαλισθεί ο έλεγχος των ενόπλων δυνάμεων πάνω στην ελληνική πολιτική ζωή, είχε όλα τα γνωρίσματα ενός εν τω γίνεσθαι αυταρχικού καθεστώτος που επιδίωκε να διαιωνισθεί. Σύμφωνα με αυτή την ανάλυση, η αντίθεση μέσα από την κοινωνία των πολιτών και η έλλειψη επαρκούς χρόνου δεν του επέτρεψαν να υλοποιήσει τους στόχους του.

Μετάφραση: Μαρίνα Πετρονάτη